

Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica
Societat Catalana d'Estudis Clàssics
Núm. 23 (2007), p. 27-60

DOI: 10.2436/20.2501.01.11

Homeristes a Barcelona **Tres apunts sobre una història encara per escriure**

Jaume Pòrtulas

Introducció

He pensat que no fóra una cosa impròpia, en una ocasió com la d'avui —commemorativa i fins a un cert punt solemnia, però sobretot dedicada a l'estudi— d'evocar alguns dels nostres boirosos i no prou coneguts predecessors; vull dir alguns dels que, a Barcelona mateix, i en llocs prou diversos, com ara la Universitat, l'Acadèmia de Bones Lletres o el Seminari, s'ocuparen de Filologia grega i, en concret, de Qüestions homèriques¹. Quan la doctora Montserrat Jufresa em va recrutar per a l'ocasió d'avui, vàrem decidir que jo intentaria aferrar una mena d'entelèquia —vull dir que miraria de dibuixar alguns episodis significatius del desenvolupament històric de la Filologia clàssica a casa nostra. Però no és pas tot u, parlar de Tradició clàssica i d'Humanisme, o bé, com jo m'he compromès a fer-ho avui aquí, de Filologia pròpiament dita. La cultura catalana pot mostrar una nòmina d'humanistes no tan extensa com altres, certament, però prou il·lustre i respectable; i, pel que fa referència a la Tradició clàssica en el sentit més general del terme, si volem parlar dels *exemplaria graeca et latina* que han servit de font d'inspiració, al llarg dels segles, als escriptors catalans, també podrem endegar un discurs significatiu i convincent. Però si ens disposem a parlar de Filologia *stricto sensu*, el to del discurs, forçosament, ha de canviar. Tothom sap que

1. Aquestes pàgines són una versió revisada de la meua intervenció en la Jornada d'Estudi del 18 d'octubre de 2007; he mirat de mantenir-ne, fins a un cert punt, el to col·loquial. Vull subratllar que el meu text és només un assaig provisional, una mena de *proëcdosi*, sobre uns temes que m'agradaria de reprendre, si mai se'n presentava l'ocasió. Sense la invitació insistent de la Dra. Montserrat Jufresa, no m'hauria pas decidit a publicar-lo ara. Els deutes que he contret amb el prof. J. F. Alcina (Universitat Rovira i Virgili), un amic de tota la vida, i amb la Dra. Mireia Campabadal (Institut d'Estudis Catalans) s'expliciten més avall, en els passatges corresponents.

aquesta entitat que anomenem alternativament *Philologia Perennis*, o *Classical Scholarship*, o *Altertumswissenschaft* (i ara no entrarem en les diferències, no pas de detall, que aquestes diferents denominacions comporten), tot-hom sap, doncs, que aquestes disciplines no han tingut, entre nosaltres, un desenvolupament històric homologable. Amb el terme d'*homologable* només em vull referir a un desenvolupament que es pugui comparar, ni que sigui de lluny, al d'altres països europeus més afortunats en aquests àmbits (i en d'altres).

El fet d'investigar una mica aquesta migrada història no constitueix, almenys en la meua opinió, ni un entreteniment subsidiari, ni una pèrdua de temps, ni tampoc —encara que de vegades ho pugui semblar— un exercici de masoquisme històric. A tot arreu, la Filologia clàssica viu un període de revisió (i sovint de revisionisme), a propòsit del seu propi passat. La necessitat d'estudiar a fons, amb un rigor, una exigència i una profunditat molt superiors a com s'havia fet fins ara, les grans figures i les grans èpoques de l'*Altertums-wissenschaft* ha estat postulada com un dels *îtems* més urgents en l'agenda actual dels filòlegs. En aquest sentit, noms tan representatius (i alhora tan diferents l'un de l'altre) com els de Arnaldo Momigliano, William Calder, Jean Bollack, o Luciano Canfora no em deixarien pas mentir; i només són els primers que s'acuden a qualsevol. Hom té, naturalment, el deure de preguntar-se què pot aportar, en el context d'aquest magne procés de revisió, l'estudi i l'anàlisi de la Filologia clàssica a casa nostra. Ara bé, un dels objectius finals d'aquestes recerques és mirar d'entendre millor el sentit de les nostres disciplines en les seves diverses etapes i contextos. Hom ha estudiat, i estudia, les connexions que la Filologia va establir en cada moment històric amb les altres disciplines humanístiques, particularment amb la filosofia i amb la història; però també amb l'estètica i la crítica literària. Hom estudia, sobretot, les formes d'inserció de la Filologia i dels filòlegs en les diverses societats de l'Europa moderna. Com s'ho varen manegar, els filòlegs, a fi de consolidar per a ells mateixos un lloc (intel·lectual i social) en aquelles societats on, a partir de l'Humanisme, varen exercir d'una manera fructuosa el seu paper? És veritat que, sovint, hom ha anat força enllà pels viaranyes de la indiscreció pura i simple. La presumpta homosexualitat d'un classicista, els orígens hebraics d'un altre, l'*auri sacra fames* d'un tercer —o, malauradament, la connivència de tants estudiosos amb algun dels múltiples sistemes polítics repugnants que han afligit Europa, al llarg de la seva complicada història— han omplert moltes més pàgines d'allò que era imprescindible, si es tractava només d'entendre més bé el sentit de la Filologia, les seves connexions amb altres activitats intel·lectuals, i amb les formes de societat que l'acullen i la fan (o no la fan) possible. Car no és gens clar que l'activitat filològica s'hagi de desenvolupar en tota mena de societats. N'hi ha hagut moltes, de societats, que no la consideraven ni útil ni productiva; que no la trobaven interessant, ni tan sols plausible. Per a portar a terme aquestes activitats, sembla que calen unes condicions mínimes —el respecte vers el text, per exemple; la valoració de la lectura com una de les activitats intel·lectuals més altes que poden

practicar els homes; o la independència del criteri personal, com a norma suprema de la lectura. A la vella Pell de Brau, resulta obvi que aquestes condicions o bé no s'han produït, o s'han produït d'una manera del tot intermitent, insuficient. O sigui que tenim també tota una sèrie de coses per a aportar a la revisió històrica de la Filologia clàssica, encara que sigui per la via de l'exemple negatiu, o del contraexemple.

Malauradament, no he tingut pas lleure per a endegar l'ampla perspectiva històrica que hauria calgut presentar aquí. La sortida que m'ha semblat menys dolenta ha estat la de fixar-me en tres moments de l'estudi i de la recepció del grec a Barcelona: **1.** Els anys que hi va professar, molt a les aca-balles del segle XVI, el gran humanista valencià Pere Joan Nunyes. **2.** Un discurs d'aparat a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, amb una comparació, típicament i tòpicament divuitesca, entre Homer i Virgili. **3.** Els inicis de la «Qüestió Homèrica» a la Universitat de Barcelona, just després del retorn de Cervera. És obvi que en la meua tria hi ha quelcom de casual i d'arbitrari; sóc ben conscient que aquesta passejada una mica impressionista no pot substituir de cap manera la tasca rigorosa i sistemàtica que bé caldrà afrontar algun dia —i si és aviat, millor, i si hom la porta a terme en equip, molt millor encara. Les pàgines que vénen tot seguit són només una mena d'invitació —una invitació que m'adreço a mi mateix, és clar, i també a qual-sevol que pugui trobar interès en aquesta tasca.

Pere Joan Nunyes a Barcelona (1572-1596)

Tot al llarg del segle XVI, a les universitats més importants de l'antiga Corona d'Aragó —València, Saragossa, Barcelona— les lletres gregues foren conreades amb força dignitat, molt especialment a València, que va ésser la tercera Universitat, en el conjunt de la Corona hispànica (després, tot just, de Salamanca i Alcalá) a tenir uns ensenyaments regulars de grec². La figura més destacada en aquest àmbit fou Pere Joan Nunyes. Nunyes havia nascut a València *circa* 1525-1529; havia estudiat a la Facultat d'Arts valenciana, que llavors passava per un moment dolç (com, en general, tota la vida cultural de la ciutat del Túria) amb mestres com ara M. J. de Ledesma en grec, Navarro i Jaume Ferruz en filosofia aristotèlica, etcètera. Tot seguit, havia «ampliat estudis» a París, a la Sorbona, entre setembre de 1550 i la primavera de 1551. Allí havia escoltat hel·lenistes tan eminents com Adrià Turnèbus (Adrien Turnèbe, 1512-1565, l'il·lustre editor d'Èsquil) i, sobretot, Petrus Ramus (Pierre de la Ramée, 1515-1572), el mestre més cèlebre de tot París. Ramus, un esforçat debel·lador de la dialèctica aristotèlica, va abraçar la Reforma i, per la Saint Barthélemy, fou assassinat pels fanàtics papistes amb una deliberació molt especial; el seu cadàver fou llançat al Sena. Nunyes va ésser l'introduïdor del ramisme a la Península; hom ha debatut força a propòsit de les giragonses

2. LÓPEZ RUEDA 1973: 121-130; BARBEITO 2000: 21-35; GIL 2003a: 19-29, i *passim*.

que probablement hagué de fer, durant la darrera part de la seva vida, per a sobreviure, amb una reputació tan compromesa a l'esquena³. Com tots els humanistes del seu temps, Nunyes era un home d'interessos molt vastos, que abastaven de la gramàtica a la filosofia, de la pedagogia —la qual, probablement, constituïa la seva màxima preocupació— a la crítica textual. Sembla com si només la teologia, entre les múltiples preocupacions d'un intel·lectual del segle XVI, hagués resultat del tot aliena al seu horitzó (Barbeito 2000: 67-68).

Tal com explica Fernández Luzón (2005: 138), Nunyes «... constituye un buen ejemplo de la itinerancia que caracterizó a numerosos humanistas del siglo XVI...»⁴. En efecte, el personal amb prou qualificació per a fer-se càrrec dels ensenyaments de grec a les Universitats de la Península era força restringit; les distintes universitats maldaven més d'un cop per a 'robar-se' els pocs professors disponibles. Hom documenta algun cas singular (com el del mateix Nunyes a Barcelona) de recrutament de professors prestigiosos, amb ofertes salarials que, dintre d'unes condicions generals de penúria i migradesa, resultaven més aviat exorbitants. Les endèmiques querelles clausurals, i també el justificat temor dels hel·lenistes més conspicus als familiars de la santa Inquisició i personatges afins, els quals adés exageraven el seu zel en un indret, adés en un altre, encoratjaven també aquesta incipient mobilitat. El mateix Nunyes, en una carta a Jerónimo Zurita, el gran cronista aragonès, datada el 17 de setembre de 1556, es queixava en termes amargs del clima d'incomprensió i sospites en el qual havia de desenvolupar la seva feina⁵:

... querrían que nadie se aficionasse a estas letras humanas, por los peligros, como ellos pretenden, que en ellas ay, de como enmienda el humanista un lugar de Cicerón, assí enmendar uno de la escritura, y diciendo mal de comentadores de Aristóteles, que hará lo mismo de los Doctores de la Iglesia; estas, y otras semejantes necedades, me tienen tan desazonado que me quitan muchas vezes las ganas de pasar adelante...

Per altra banda, el catedràtic de grec assumia sovint, també, bona part de l'ensenyament de la Retòrica⁶. Conscients de l'especificitat i de les dificultats peculiars dels estudis de grec, les autoritats de les Universitats estatuïen, sempre que podien, la incompatibilitat entre els ensenyaments del grec i de

3. Cfr. ALCINA 1998: 117-136.

4. Sobre Pere Joan Nunyes, hom disposa actualment d'una monografia molt completa, mercès a la Tesi doctoral de PILAR BARBEITO (2000). *Vide* també GARCÍA MARTÍNEZ 1986b: 39-55; BARBEITO 1998: 665-662; ALCINA 1998: 117-136; ESCOBAR CHICO 2002: 779-788; GIL 2003a: 144-146. Per a redactar tot aquest apartat, m'han estat molt valuosos els consells de J. F. Alcina; les errades i inexacteses que hi puguin haver restat (tal com se sol dir, i a més a més és ben cert, en el cas present) són només responsabilitat meua.

5. Lletra citada per BARBEITO 2000: 47, i també per FERNÁNDEZ LUZÓN 2005: 139.

la retòrica; però les severes limitacions del context material frustraven una i altra vegada aquests bons propòsits. Fernández Luzón (2005: 247s.) descriu la situació amb tota la claredat desitjable: «... Si bien no se podían tener dos cátedras, se autorizaba para ello a los profesores que, siendo ya regentes de otras asignaturas, se encargaran de explicar griego o hebreo por la carencia de especialistas en estas lenguas. Los docentes de griego se elegían por períodos de tres años y, lo mismo que los de latín y los de hebreo, tenían prohibido “tenir cambres, ni cases algunes per repetir, ni fer exercici fora del dit Studi”». A continuació, transcriu un passatge revelador d'uns Estatuts de la Universitat de Barcelona aprovats l'any 1575, un passatge que abunda en aquest mateix sentit⁷:

Item, attès que ab les dites ordinacions de l'any 1559 stave ordenat que lo qui llegirie la rhetòrica hagués de llegir grech, y amb les ordinations de l'any 1571 que lo que llegiria rhetòrica no pogués llegir grech, y al contrari, lo qui llegiria grech no pogués llegir rethòrica. E com les dites ordinacions en tot temps no's sien pogudes servir [...] per falta d'oïnts com per falta de lectors, statuhiren [...] que d'assí al davant los dits magnífichs Consellers pugan donar càrrech de llegir la rethòrica y grech a aquelles persones que millor y més doctes los apparexeran, donant lo càrrech a una persona a soles de llegir lo grech y altra la rethòrica, o a una persona a soles la una chadira y l'altra.

Aquestes disposicions són, precisament, del període en el qual Pere Joan Nunyes professava a Barcelona; tal com subratlla el mateix Fernández Luzón (*ibidem*), un dels seus objectius principals era, òbviament, el d'assegurar-se la continuïtat dels serveis d'un personatge tan prestigiós —«figura capital del helenismo español». Nunyes havia deixat València, primer per Saragossa i després per Barcelona, en part per raons salarials; però també enfadit, i una mica atemorit, pel rebrot d'intolerància contra els humanistes que havia promogut el rector vitalici de la Universitat de València, Joan Salaya, o de Celaya (1490-1558), *doctor sorbonnicus* i antierasmista abrindat⁸.

La Universitat de Barcelona havia estat fundada, després de diverses i complicades temptatives, l'any 1450, per privilegi d'Alfons el Magnànim i butlla pontifícia de Nicolau V; però no començà a funcionar efectivament fins força més tard, cap el curs 1507-1508, quan les autoritats de la ciutat (els estudis depenien del Consell de Cent) aconseguiren de posar-se d'acord amb els poders (la monarquia i l'església, representada pel Capítol catedralici) a fi de proveir les càtedres i fer-se càrrec de les despeses⁹. El 1559, els Consellers re-

6. LÓPEZ RUEDA 1973: 121-143; GARCÍA MARTÍNEZ 1986a: 363-397; 1986b: 39-55; BARBEITO 2000: 61ss., 288ss..

7. *Apud* FERNÁNDEZ LUZÓN 2005: 137-138.

8. Hom potser recordarà que aquest personatge donà peu a unes pàgines acolorides i punyents de Joan FUSTER a *Heretgies, revoltes i sermons* (1968 = 1994: 7-229).

9. Cfr. DE LA TORRE & RUBIÓ 1971; FERNÁNDEZ LUZÓN 2005: 23-63.

dactaren unes noves *Ordinacions* (les primeres que s'imprimiren), i afegiren Teologia, Medicina i ambdós Drets a la Gramàtica, la Retòrica, les Arts i la Filosofia, que ja s'estaven impartint. La càtedra de Grec havia estat instituïda el 1544. El primer catedràtic en fou un tal Cosme Damián Fuentes, aragonès, o, més probablement, valencià; fou succeït per Francisco Escobar, valencià també, el qual professà entre 1545 i 1559¹⁰. Entre Fuentes i Escobar, i P. J. Nunyes, que fou nomenat professor el 1572, hi hagué altres hel·lenistes que compatibilitzaren l'ensenyament del grec amb el de la retòrica i/o la llatinitat: A. J. Scossi, *àlias* Romaguera; el parisenc Mateu Bossulus; i, sobretot, Francesc Calça, rebrot d'una noble família, poeta en les seves hores, i que arribà a rector (Fernández Luzón 2005: 137). Pere Joan Nunyes fou incorporat el 1572, amb un salari que doblava el de la majoria de professors, i alguns privilegis, com ara l'exempció del deure feixuc de tornar a opositar a cada renovació del contracte¹¹. De l'Estudi barceloní, Nunyes en fou professor entre 1572 i 1580; abans havia ensenyat a la seva València natal (entre 1547 i 1550, i altre cop de 1551 a 1557, amb el parèntesi d'una breu estada a París) i també a Saragossa (intermitentment, entre 1557 i 1572, amb probables retorns periòdics a València). Hom ha hipotetitzat que, entre Saragossa i Barcelona, hauria estat professor també de la Universitat de Lleida; però els indicis en aquest sentit són minsos i inconcloents. Nunyes, de fet, es trobava a Lleida en el moment en què els consellers barcelonins negociaren la seva incorporació a la Universitat de Barcelona (cfr. Fernández Luzón 2005: 139); temps abans, havia redactat una *petitio* llatina al Papa en nom de l'Estudi lleidatà (cfr. Barbeito 2000: 54); però el vincle de Nunyes amb Lleida el constituïa sobretot l'amistat amb Antoni Agustí, bisbe d'aquella ciutat, i amb qui Nunyes corresponia des de feia anys (especialment durant l'etapa del seu ensenyament a Saragossa), sovint per queixar-se amargament d'hostilitats i d'incomprensions. Els dos homes es retrobarien durant el període barceloní de Nunyes, amb Agustí ja promogut a la seu arxiepiscopal de Tarragona (*vide infra*, pp. 33, 35). El 1580, Nunyes retornà a la seva *Alma Mater* valenciana; entre 1583 i 1596, emperò, tornà a professar a Barcelona, en un període que Pilar Barbeito (2000: 60ss.) qualifica dels seus «anys de maduresa». En aquesta darrera data, els consellers li concediren llicència per a retornar a la seva ciutat, ja vell i malalt; encara hi repregué, breument, l'ensenyament, per inter-

10. Sobre Fuentes, cfr. LÓPEZ RUEDA 1973: 139; FERNÁNDEZ LUZÓN 2005: 52. Sobre Escobar, cfr. LÓPEZ RUEDA 1973: 122, 140-141, 361, 414, etc.; GIL 2002a: 44, 63; FERNÁNDEZ LUZÓN 2005: 52-57. Simplifico deliberadament una història que va conèixer alternatives i avatars complicats, tant perquè, en el context present, aquests detalls no resulten rellevants com per raó de la meua limitadíssima competència en aquestes matèries.

11. BARBEITO 2000: 61s.; FERNÁNDEZ LUZÓN 2005: 139ss.. Aquest darrer precisa que les oposicions havien esdevingut un engavanyament per a la docència, més que no pas un control de qualitat: «... según los estatutos de 1596, las cátedras de retórica y griego se proveerían por asignación directa de los *consellers*, porque requerían habilidades sobresalientes y eran bajos los salarios establecidos para ellas; de modo que, si se otorgaban por oposición, los hombres doctos que las podían regentar con mayor eficacia no se tomaban la molestia de presentarse a los exámenes...» (*ibidem*, p. 143).

venció directa de Felip II¹². Morí el 12 de març de 1602, a setanta tres anys d'edat. A Barcelona hi havia deixat, com a successor en la càtedra, el seu nebot Jeroni Joan Nunyes, el qual fins i tot sol·licità de les Corts catalanes de 1599 de nacionalitzar-se aquí, al·legant, entre altres mereixements, la brillant fulla de serveis del seu oncle, que havia ensenyat durant vint-i-sis anys en el Principat. A propòsit d'aquest, Fernández Luzón (2005: 141) sembla trobar, sens dubte, els termes adequats per a sintetitzar la seva carrera: «... se mantuvo fiel al ideario humanista y a la libertad de pensamiento, por lo que estuvo con frecuencia en el punto de mira de los sectores más reaccionarios. Ello le supuso un inevitable coste personal, pues pasó la vida peregrinando por los estudios de la Corona de Aragón, al servicio de unas oligarquías urbanas que a menudo no supieron reconocer su extraordinario talento».

Els anys de residència de Pere Joan Nunyes a Barcelona van resultar entre els més productius de la seva carrera editorial —no tant en termes absoluts, perquè al llarg de la seva vida va publicar molt i molt, tant abans com després de l'estada a Barcelona; però sí en l'àmbit pròpiament filològic, per contrast amb la gramàtica, els manuals pedagògics i la filosofia, que constituïen els seus altres focus d'interès. Aquesta activitat fervent no fou pas producte de la casualitat; es va deure, en bona part almenys, a la freqüentació, a Tarragona, de la biblioteca del bisbe Agustí, propietari de manuscrits molt valuosos¹³. Ja d'abans de venir a Barcelona, Nunyes coneixia bé Antoni Agustí, que fou bisbe de Lleida, pare conciliar de Trento, arquebisbe de Tarragona, arqueòleg i numismàtic eminent¹⁴. A més a més, en el palau episcopal de Tarragona, Nunyes nuà amistat, o la hi va estrènyer, amb el jesuïta d'Anvers Andreu Schott¹⁵. Aquesta amistat tingué grans conseqüències per a la projecció europea de les activitats intel·lectuals del valencià. Andreu Schott havia viatjat a Espanya el 1579; va passar-hi una quinzena d'anys, i sempre més fou el corresponsal privilegiat dels humanistes que anaven quedant en un país que la Inquisició controlava amb una mà cada cop més ferrenya.

12. Cfr. FERNÁNDEZ LUZÓN 2005: 141: «... el monarca, consciente de los extraordinarios méritos que concurrían en la persona del helenista, ordenó el 31 de mayo de 1598 al ayuntamiento de Valencia que le contratase para leer letras humanas. Entonces los jurados valencianos decidieron nombrarle catedrático de retórica y “sobreintendente dels grammàtichs, artistes y grechs”». Per a aquesta última etapa valenciana de la carrera de Nunyes, *vide* també BARBEITO 2000: 65-68.

13. Sobre Antoni Agustí (Saragossa 1517-Tarragona 1586), *vide* SANDYS 1920 (2003): 160s.; LÓPEZ RUEDA 1973: 126, 282, 333ss.; GIL 2003b: 9-29, entre d'altres. És sabut que l'admirable biblioteca del bisbe Agustí fou adquirida, després de la seva mort, per la Corona espanyola, i que anà a parar a l'Escorial. Part dels manuscrits del bisbe cremaren en el desgraciat incendi (1671) d'aquell «vast and lonely palace» —tal com escrivia Sandys. Luis Gil (i molts altres, fins i tot entre els contemporanis) critiquen severament la folla decisió de Felip II de bastir una biblioteca en un desert, i de confiar-la a l'orde dels jeronis, sense cap vocació especial per l'estudi. Sobre alguns singulars avatars i tripijocs entorn de l'herència del bisbe Agustí, *vide* ALCINA 2002: 331-358.

14. Cfr. BARBEITO 2000: 54ss., 62-63.

15. Cfr. LÓPEZ RUEDA (*ut supra*, nn. 10, 13); BARBEITO 2000: 62s., 259s., 267s., etc.. Sobre Andreas Schott (1552-1629), *vide* SANDYS 1920 (2003): 305; LÓPEZ RUEDA 1973: 137, 141, 280ss.; CANFORA 2002: 73-154, i *passim*.

No podrem parlar amb la calma que caldria, naturalment, de totes les publicacions de Nunyes durant els seus anys d'estada a Barcelona; de manera que ens limitarem a enumerar d'una manera ràpida les més interessants des del punt de vista pròpiament filològic (edicions de textos i notes crítico-exegètiques). La gran majoria de les meves informacions són manllevades, òbviament, a la monografia de Pilar Barbeito¹⁶. El 1594, Nunyes publicà aquí, en la impremta de Sebastià de Cormellas, una *Vita* d'Aristòtil, com apèndix a un text del mateix Nunyes de propedèutica i iniciació als estudis filosòfics. (Aquest text s'intitulava *De recta atque utili rationi conficiendi curriculum Philosophiae*, i era d'orientació molt marcadament aristotèlica). El manuscrit de la *Vita* en el qual Nunyes es basava no ens ha pervingut; Ingemar Düring, el gran estudiós de la tradició biogràfica de l'Estagirita, el posà en relació amb la família dels que contenen la denominada *Vita Latina*¹⁷. Uns quants anys més tard, el 1601, sortia a Augsburg l'edició d'un text lexicogràfic, l'*Ègloga* de Frínic, que Pere Joan Nunyes, versemblantment, havia preparat força anys abans¹⁸. Frínic de Bitínia fou un rètor que visqué en temps de Marc Aureli i de Còmode; l'objectiu de la seva *Ègloga* (la qual, durant el Renaixement, va retre serveis com a guia d'hel·lenitat purista) sembla limitar-se a dreçar un repertori de mots i construccions inadmissibles segons els canons d'aticisme més estricte i repatani, i a substituir-los per la dicció que hom considera 'correcta'. Aquesta edició de Frínic resulta prou superior a les tres que ja se n'havien fet abans (la romana de Zacaries Cal·lierges, la veneciana de l'Asulanus i la parisenc de Michel Vascosan), sobretot perquè, aquesta vegada, Nunyes es va poder valdre d'un còdex òptim —dissortadament també perdut, en l'actualitat. Encara que hi hagué diverses edicions posteriors de Frínic, es pot dir que va caldre arribar a la primera edició 'moderna' (la de Christian August Lobeck, el 1820), per a poder afirmar que el text de Nunyes havia esdevingut definitivament obsolet. La tercera fatiga textual de Nunyes que comentarem aquí breument planteja problemes més arduos, però encara més interessants i significatius, perquè té un paper —potser secundari, però no pas insignificant— en una de les aventures filològiques d'abast europeu més singulars de la seva època. En el curs del llarg i complicat procés de do-

16. BARBEITO 1998: 665-662; 2000: 60-65, 69-94, 179-203, 245-271, etc.. GONZÁLEZ LUZÓN 2005: 141-143 també fa un ràpid elenc de tota la producció editorial de Nunyes a Barcelona. Si l'espai m'ho hagués consentit, m'hauria agradat deturar-me un moment també en l'edició de l'*Alceste* euripídea (l'atribució de la qual a P. J. Nunyes no és, però, del tot segura; cfr. LÓPEZ RUEDA 1973: 363-364 i BARBEITO 2000: 82 n. 32, i als treballs, de matriu aristotèlica, sobre la retòrica i la poètica).

17. DÜRING 1987[1957]: 179ss.; cfr. DÜRING 1990: 17-94. Més precisions a BARBEITO 2000: 250-259.

18. La dedicatòria de l'autor al seu amic A. Schott està datada el 1586, a Barcelona (cfr. LÓPEZ RUEDA 1973: 313, 364; BARBEITO 2000: 259s.). Hom ha conjecturat sovint l'existència d'una edició prèvia a la d'Augsburg, que va anar a càrrec de David Hoeschel, el qual també hi annexà les seves pròpies remarques crítiques. Tanmateix, BARBEITO (*ibidem*), indica que, davant la manca d'indícis prou sòlids, «... parece más prudente no hablar de otra edición anterior a la ya reseñada de 1601».

nar a la llum pública la *Biblioteca* de Foci, el patriarca de Constantinoble (procés que va involucrar alguns dels humanistes més importants del moment), Andreu Schott, el sacerdot belga familiar del bisbe Agustí, obtingué, l'any 1585, una victòria parcial, però important. Schott procurà l'*editio princeps* d'una sèrie de *codices* focians, entre ells el cèlebre còdex 239, que conté el resum de la *Crestomatia* de Procle, pedra angular per a totes les reconstruccions del *Cicle* èpic¹⁹. Schott també hagué de valdre's aquesta vegada d'un manuscrit molt mediocre, igualment propietat d'Antoni Agustí, l'*Escu-rialensis* Y I 13, del segle XVI. La seva edició anava acompanyada d'una traducció llatina i d'acotacions, a cura del mateix Schott; però, també, d'unes notes textuais i exegetiques, obra «Petri Ioannis Nunnesii, Valentini». Hom ha reconegut des de sempre que aquestes notes de Nunyes demostren una acríbia filològica excel·lent; però varen perdre bona part del seu sentit tan bon punt hom va aconseguir d'editar Foci a partir d'un manuscrit millor, molts pocs anys després. La gran majoria de conjectures de Nunyes, és clar, foren confirmades pel nou manuscrit. Tot i això, els escolis de Nunyes continuaren incloent-se en bona part de les edicions successives de la *Biblioteca* (en reconeixement a la seva real utilitat, cal suposar), incloent-hi la de Thomas Gaisford, el 1810 —fins arribar a la primera edició veritablement 'moderna' de Foci, la de Immanuel Bekker, que ja les omet.

Una Synkrisis entre Homer i Virgili a l'Acadèmia de Bones Lletres (1793)

És un salt considerable, tant des del punt de vista cronològic com des del punt de vista de l'ambient intel·lectual, el que ens fa passar de l'època agitada de Pere Joan Nunyes a la Barcelona plàcida (almenys en aparença) de les acaballes del segle XVIII, i la seva Reial Acadèmia de Bones Lletres. A la València del XVI (i també a Barcelona, en mesura menor), els estudis de *litterae humaniores* havien constituït un medi força vivaç —encara que greument amenaçat, és cert: diversos amics de Pere Joan Nunyes foren caçats per la Inquisició. A les acaballes del Setcents, en canvi, la Universitat catalana feia becaïnes a Cervera, tot i que, mentrestant, a l'altra banda del Pirineu, hom procedia a posar un dràstic punt final a l'*Ancien Régime*. Entre els objectius de les Acadèmies, l'estudi dels gèneres poètics tradicionals d'arrel greco-llatina, com ara l'epopeia, hi tenia, programàticament, un rol important²⁰. Homer i

19. Els complicats avatars que envoltaren l'edició del patriarca Foci han fornït l'argument per a un singular treball de Luciano Canfora, a cavall entre la novel·la d'enjòlit (la *spy story*, com diu la contracoberta de l'edició italiana) i la recerca d'erudició bibliogràfica. Vide CANFORA 2002, *passim*, espec. 30-34, 38-40, 86ss., 103-113, 119ss., etc.; i també CANFORA 2001. Per a la descripció del còdex 239 de Foci, els manuscrits i les edicions antigues, remetrem als treballs clàssics de SEVERYNS 1938; 1953. BARBEITO 2000: 266-271 sintetitza bé els punts essencials.

20. Per a una primera aproximació ràpida al tema dels estudis clàssics a l'Acadèmia de Bones Lletres barcelonina, vide BASSOLS 1953 [1955]: 455-464.

Virgili hi feien un paper regular, fins i tot de repertori, podríem dir. Voldria esmerçar una estona, tot seguit, per a comentar i analitzar breument un text procedent de l'arxiu de l'Acadèmia de Bones Lletres barcelonina. Dec aquest text a l'amabilitat de la Dra. Mireia Campabadal, a qui vull donar coralment les gràcies²¹. El primer passatge que m'interessa és el següent:

§ i. Homero tiene un ingenio más vasto, i un natural más elevado. Virgilio tiene mas arte, i mas trabajo. El uno es mas poeta: el otro es un poeta mas perfecto. El primero posee en un grado mas eminente algunas cualidades que pide la poesia: el segundo reune en su poema mayor copia de ellas, i con mas exacta proporcion. Aquel causa un gusto mas vivo: este produce un deleyte mas dulce. El hombre de talento se inclina mas á Homero: el hombre de gusto se saborea mas con Virgilio. Todos admiran mas al poeta griego: todos aprecian mas al poeta latino. El oro es mas abundante en la Iliada i Odisea: en la Eneida es mas puro i mas acrisolado. Virgilio quiere ser mas poeta, i lo consigue: Homero no puede dejar de serlo, aunque lo hubiese querido...

§ xxviii. En la Iliada i la Odisea, arrebatado Homero de su Numen poetico, esparce profusamente de su fecundo pecho doctas palabras, sin sugetarse a una justa medida, ni atender a los terminos de una prudente sobriedad [... *Homero*] mueve los afectos, o no los lleva hasta aquel punto en que quisiera vellos un corazon poetico: i los pasages de Andromaca con Hector, de Priamo con Aquiles, de Telemaco con Helena i Menelao, de Penelope con Ulises estan faltos de fuerza, i de expresion; quando las escenas de Sinon, i de Aquemenides, de los amores i muerte de la Reyna de Cartago, de la generosa empresa de Niso i Eurialo, de la muerte de Palante llorada de Eneas i de Evandro, de la compasion de Eneas en el acto mismo de matar a Turno, de la furiosa afliccion de Mecencio, están sumamente animados i conmueven sumamente el animo i corazon del lector, que se siente arrebatado de los mismos afectos...

Resulta evident que ens trobem davant d'un respectable exercici tradicional: una σύγκρισις, o comparació retòrica, entre Homer i Virgili, amb la victòria previsible —previsible en el segle XVIII, vull dir— del poeta llatí. L'autor d'aquest text és el prevere Cir Valls i Geli, un llatínia gironí. Doctor en teo-

21. L'Aula Carles Riba de la Universitat de Barcelona va celebrar, el maig de 2007, un Col·loqui sobre *Formes modernes de l'Èpica, del segle XVI al segle XX*. Mireia Campabadal hi féu una bella ponència intitulada «D'èpica catalana setcentista» (Campabadal 2008). Arran del meu interès pel tema, m'ha fet arribar fotocòpies d'un parell de discursos, plens d'inflor i de vaguetats, sobre Homer i Virgili, als quals havia al·ludit en la seva ponència, i m'autoritza a servir-me'n com em convingués. En recopio aquí un parell o tres de passatges. Pel que fa al context on aquests discursos foren originàriament llegits i, en general, a la història de l'Acadèmia al llarg del segle XVIII, és obligat remetre a l'estudi de la mateixa Campabadal (2006).

logia, catedràtic de Lletres Humanes al Col·legi de Sant Toribí, de la ciutat de Girona, i canonge de la Seu d'Urgell, Cir Valls arribà a secretari del tribunal de la Sacra Inquisició del Principat de Catalunya. Fou també autor d'un *Método práctico i fácil para promover los estudios de Latinidad i Bellas Letras*, en tres volums (el quart, que havia d'ésser una *Antologia*, no arribà a veure la llum), publicat el 1790 a Barcelona²². El 16 de setembre de 1793, Cir Valls i Geli esdevingué acadèmic de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona; precisament en aquesta avinentesa va llegir el discurs, o oració gratulatòria, del qual hem extret les nostres citacions. Aquest text s'intitulava «Discurso crítico sobre los primores más notables de la *Eneyda* de Virgilio relativos a los de la *Ilíada* i *Odisea* de Homero»²³. Dues tradicions perfectament consolidades hi conflueixen. Per una banda, les *Vergilii Laudes*, un gènere retòric que hom titllaria gairebé d'intemporal²⁴; per l'altra banda, no resulta difícil de trobar-hi una sèrie d'ecos, no esvaïts del tot, de la *Querelle des Anciens et des Modernes*. Les *auctoritates* que cita el pare Valls i Geli són les d'aquella famosa guerra de les Lletres. Entre els antics, els camps d'Homer són Veleius Patèrcul i Macrobi; entre els moderns, Rochefort i la cèlebre Mme Dacier. En el camp de Virgili hi militen Flòridus Sabí, la *Poètica* d'Escalíger, el *père* Rapin i el dramaturg i traductor Houdar de la Motte. Molts d'aquests noms són recurrents en les històries de la *Querelle*. El pare René Rapin (1621-1687), jesuïta, fou professor de retòrica i autor d'unes *Réflexions* sobre la *Poètica* aristotèlica. Pel seu cantó, Antoine Houdar de la Motte (1672-1731), un dramaturg d'èxit, es trobà en el centre d'una polèmica monumental, quan tingué la mala pensada de publicar una 'traducció' de la *Ilíada* en vers francès, dràsticament *modernitzada*. Indignada, Mme Dacier publicà el pamflet sobre les *Causes de la corrupció del gust* (1714), un dels moments culminants de la *Querelle*²⁵. En el text de Cir Valls, tanmateix, resulta impossible trobar-hi ni un sol indicati seriós en el sentit que hagués llegit, poc o molt, cap de les autoritats modernes a les quals al·ludeix de manera tan profusa²⁶. Deixarem de banda, doncs, els seus deutes envers els moderns, i en-

22. A la impremta de Francesc Surià i Burgada. Aquest text i el seu autor foren breument estudiats per CLOSA i FARRÉS (1980: 113-127) i també per CAMPABADAL (2008). Sobre la trajectòria de Cir Valls, *vide* INCLAN 1990-1991: 199-204 i, sobretot, CAMPABADAL 2005, la qual explica el paper, força destacat, que el prevere i llatísta gironí tingué en dos projectes emblemàtics de l'Acadèmia de Bones Lletres durant el Setcènt, l'edició del Rector de Vallfogona i la projectada *Colección de poesías catalanas*.

23. CAMPABADAL 2008. Datat a Girona, 12 de juliol de 1793, fou llegit entre les sessions acadèmiques del 16 de desembre de 1793 i el 22 de gener de 1794; es conserva a l'arxiu de la RABLB, 10e lligall, núm. 19.

24. Si puc apel·lar a un testimoni personal, encara en recordo una versió epigonal molt típica, en les classes de don Javier Echave-Sustaeta a la Universitat de Barcelona, ja a les acaalles dels anys seixanta de la passada centúria.

25. No és aquest l'indret per assajar una bibliografia sobre tot plegat; em limitaré a remetre a l'antologia de LECOQ 2001, excel·lent per a fer-se una idea d'aquests personatges, i de molts altres que prengueren part en aquella guerra de les Lletres.

26. Pel que fa a la influència (probable o, com a mínim, força versemblant) de Voltaire, *vide infra*, p. 39 i n. 30.

cararem de dret les seves reaccions davant dels poetes antics. Heus aquí la seva anàlisi d'una part important del bastiment diví de la guerra de Troia — tot allò que té a veure amb l'hostilitat d'Hera contra els troians, a causa del famós Judici de Paris:

§ vi. Juno en la Iliada muestra una ira implacable á los troyanos, fundada no en el quebrantamiento de las santas leyes del matrimonio, á que preside, i que debe celar, como muger de Jupiter; sino por la sentencia arbitraria de Paris, por el ultrage a su hermosura despreciada, i por el rapto del joven Ganímedes: porque, a no ser así, asentiria sin duda al convenio jurado entre los troyanos i griegos, i aprobado por el mismo Jupiter en el consejo que tiene con los dioses, principalmente en la circunstancia de ser Helena el precio de la victoria de Menelao, i de quedar ya castigados los troyanos con los males inseparables de una guerra de diez años. Mas como su colera pasa á furor, impide la egecución de una cosa debida por tantos titulos; haciendo de modo que los troyanos sean los primeros en quebrantar tan solemne tratado, i que lleven los negocios a terminos, que no admiten composicion...

Tot plegat és adequat i està ben vist; Valls resumeix eficaçment una sèrie d'esdeveniments que ocupen un parell de cants iliàdics, el III i el IV. Ara bé, molts lectors d'Homer recordaran que, a la nostra *Ilíada*, el Judici de Paris *no hi apareix*. Si són hel·lenistes de professió, probablement recordaran també que el magne poema només al·ludeix al Judici de Paris —vagament i una sola volta— al començament de cant XXIV (versos 29-30). Dels escoliastes ençà, hom s'ha preguntat sovint per les raons d'Homer per a procedir d'una manera tan singular. Homer retarda la menció d'un element molt significatiu de la contalla tradicional fins a la cloenda, gairebé, del seu vast poema; i, arribat el moment de mencionar-lo, li consagra només una menció sorprenentment fugissera!²⁷ Molts estudiosos han optat, òbviament, per negar que l'episodi del Judici de Paris pogués integrar-se en la versió homèrica del relat; i, en conseqüència, han condemnat els dos versos incòmodes. Però tot plegat no interessa d'una manera directa, ara i aquí. Allò que sí que ens interessa és que l'argumentació de Valls sembla justificar de sobres la sospita que no s'havia llegit el poema d'Homer, potser ni tan sols en traducció (altrament, tampoc sembla que tingués coneixements de grec); no se l'havia llegit ni tan sols per a bastir aquesta elaborada comparació amb l'*Eneida*. La nostra sospita resulta reblada, almenys fins a un cert punt, per un altre passatge que citarem a continuació:

§ xiv. En el canto octavo de la Iliada hay un estado, que es como el enlace de todo el poema. Jupiter, para dar á entender á los griegos cuanto les importa el servicio, i valor de Aquiles, i la venganza de la injuria

27. Hom pot trobar un plantejament clàssic (i justificadament famós) de tota aquesta problemàtica a REINHARDT 1997: 170-199 (= 1960: 16-36).

que ha recibido de Agamemnon, concede la victoria a los troyanos, de suerte que forzados los griegos á retirarse del campo, i no considerándose con bastante seguridad en sus trincheras, pasan la noche en una cruel inquietud, i se ven precisados á acudir a Aquiles, á quien ofrecen todas las satisfacciones que puede desear. Es el punto en que los quiere Júpiter, i el término del cumplimiento de las promesas hechas á Tetis. Por otra parte los troyanos dueños del campo, i llenos de confianza encienden fuegos, i aguardan con impaciencia el dia para echarse otra vez sobre el enemigo, i obligarle á retirarse á sus navios con desorden, i á hacer vela. Con que primor pinta el poeta la confusión de unos, i el triunfo de otros, empleando para este retrato todo el arte, toda la nobleza de su fecunda imaginativa!

Aquí també hi trobem un resum ràpid (força apte i adequat, en darrera instància) de passatges homèrics que s'escalonen entre el cant VIII i el X, encara que no ben bé en l'ordre en què Valls ha triat de mencionar-los. Una anàlisi acurada d'aquest resum, acarant-lo a l'original homèric, podria establir una sèrie de petites distorsions, particularment en la seqüència cronològica. El nostre acadèmic, després d'al·ludir a l'ambaixada del cant ix i, novament, als designis de Zeus, fa marxa enrere, per referir-se un segon cop a la cloenda del cant VIII, quan Homer descriu els focs nocturns que els troians encenen davant la vila llargament assetjada, dels murs de la qual han assolit (momentàniament...) de rebutjar els atacants²⁸. Aquest és un passatge *antològic* en el sentit estricte del mot —un passatge famós i admiradíssim (amb tota justícia), que preceptives i antologies solien complaure's a citar. En el present context, no ens vaga de documentar el caràcter consuetudinari que acostumen a adoptar moltes de les al·lusions a aquest passatge; em limitaré a remetre al vell *Oxford Book of Greek Verse* (1930), que moltes vegades il·lustra opcions i tries pregonament arrelades en la tradició²⁹. Però tot plegat confortat, probablement, l'opinió apuntada abans, en el sentit que Valls i Geli va redactar el seu text sense tenir la *Iliada* al davant; i, probablement, també, sense haver-la llegit mai. Em sembla lícit de conjecturar que allò que Cir Valls tenia a l'abast era un (o diversos) textos de poètica i de preceptiva, on, de la *Iliada* d'Homer, interessaven sobretot unes quantes coses, com ara la saga mitològica i l'aparat diví³⁰. Aquesta preceptiva (o aquestes preceptives) tam-

28. *Iliada* VIII 553ss.; cfr. el ràpid resum de Cir Valls, «... los troyanos, dueños del campo, i llenos de confianza, encienden fuegos», etc.

29. L'òptim comentari de WILLCOCK (1978: 269) *ad loc.* comenta succintament: «The final scene of Book viii is justly famous».

30. Hi ha una autoritat moderna —segons CAMPABADAL 2008, la qual addueix el treball clàssic de PIERCE (1968: 108)— que sí que *podria* haver influït força en la cristallització dels criteris crític-literaris de Valls i Geli sobre l'epopeia: l'autoritat de Voltaire. Valls no el cita mai directament, ni aquí ni en el seu *Mètode* (*vide supra*, n. 22), per raons força òbvies; un text escolar o un Discurs acadèmic no devien resultar llocs adients per a mencionar un rèprobe tan notori. Però, tal com la mateixa Campabadal (*ibidem*: 46) especifica, «no podem saber del cert si Valls arribà a llegir el famosíssim *Essai* de Voltaire sobre l'èpica, obra que preparà el

bé devien deturar-se en la caracterització dels personatges i, d'una manera especial, en les comparacions —les famoses comparacions homèriques, tan característiques de l'estil 'heroic'. Alternativament, Valls potser només tenia al seu abast un espècimen, o diversos espècimens, del gènere acadèmic que estava practicant en aquell mateix moment, és a dir, la comparació, la σύγκρισις, entre Homer i Virgili; i es limitava a parafrasejar-los. Si em deturo en aquest punt, no és pas per a practicar una mica la *Quellensforschung*, la crítica de les fonts (un exercici per al qual estaria, personalment, molt mal armat, davant d'un autor i d'una època que conec tan poc i tan malament); ni tampoc pel gust de criticar aquesta curiosa habitud de no llegir els textos originals (habitud massa corrent, aleshores i ara també) —tot i que un hom bé podria pensar que fa lleig de bastir una comparació tan extensa i sistemàtica sense tenir accés a un dels dos elements que entren en la comparació. Allò que m'interessa, en el present context, és quelcom força distint: exemplificar alguns dels diferents usos i partits que es poden treure d'un clàssic tan indiscutible com Homer. Més amunt vèiem com, en ple segle XVI, hom manifestava un interès molt viu i qualificat per la constitució dels textos; i, quan arribem al XIX, trobarem que temes com ara l'existència *històrica* d'Homer, la seva terra natal, el període exacte en què va viure, l'interrogant sobre si es va poder valdre o no de l'escriptura per a la composició del seus magnes poemes —que tot això esdevé una temàtica crucial, també entre els estudiosos de casa nostra. L'acadèmic Cir Valls i Geli (un home amb interessos morals, i sobretot pedagògics, seriosos i profunds) es preocupa sobretot per quin dels dos models, Homer o Virgili, resulta més convenient a l'hora d'aprendre a escriure bé. Si un hom vol escriure bé, convé que les situacions resultin comovedores i, a la vegada, plausibles; que els personatges siguin nobles, però convincents; que les comparacions ajudin a seguir l'acció, i no distreguin els lectors; que els déus no facin riure —o no escandalitzin— massa. Tampoc no es podria afirmar que les preocupacions noves de cada època obliteren completament les dels períodes anteriors. Algunes preocupacions típiques del Setcents, com ara la coherència dels personatges o la moralitat dels déus, continuaran capficant força la majoria d'estudiosos vuitcentistes.

La Qüestió Homèrica a la Barcelona del Vuitcents

Per als estudis de grec, el segle XIX és, com sap tothom, el segle per antonomàsia de la Qüestió Homèrica. Ara bé, tant a Catalunya com a la resta de la

camí per a la història crítica del gènere, tot i que sembla ben probable, atesa la seva funció com a qualificador de la Inquisició a Catalunya i examinador del bisbat, càrrecs que li permetien ser coneixedor de les obres més recents publicades en la seva època». Aparentment, la censura inquisitorial devia oferir aquests avantatges, fins a un cert punt paradoxals. Però, si val la pena apuntar l'opinió d'un llec en la matèria, jo diria que Valls i Geli devia conèixer les opinions de Voltaire sobre la poesia heroica de segona mà, a través d'alguns dels tractadistes contemporanis que les reprenien, les explicaven o les parafrasejaven.

Península, els estudis d'Humanitats (i els de llengua i literatura gregues, en particular) es mantingueren, al llarg de gairebé tot aquest període, en una situació de prostració pregon. El formidable desplegament d'energies intel·lectuals que fou l'*Altertumswissenschaft* vuitcentista arribà al país amb prou feines només, i com d'esquitllentes. Al capdavant, la majoria d'edat dels estudis homèrics s'assolí (a la Península en general, i a la Universitat de Barcelona concretament) de la mà d'aquell singular personatge que fou el doctor Lluís Segalà i Estalella (1873-1938)³¹. Ara bé, entre els anys trenta i quaranta del segle XIX, les Universitats espanyoles havien viscut canvis molt importants³². La Universidad Complutense fou transferida, de la seva antiga seu d'Alcalà de Henares, a Madrid, on es va anar consolidant com a nova Universidad Central, amb la vocació d'esdevenir la pedra angular del sistema que substituïa les institucions acadèmiques de l'Antic Règim. A Catalunya, en un moviment fins a cert punt paral·lel, i enmig d'avatars també molt complicats, la Universitat tornava de Cervera a Barcelona. Després de la Guerra del Francès, l'Acadèmia cerverina havia menat una vida molt esllanguida i mediocre, que acabà desembocant en una mena de cisma. Una part del claustre retornà a Barcelona, de primer l'any 1836, amb confirmació definitiva el 1842, per decret del general Espartero. Un altre sector del professorat, amb el Cancellier al capdavant, es refugià a la cort del pretendent carlí, a la Seu d'Urgell, on s'integraren en l'ala més ultramontana del Carlisme³³. Entre els pares fundadors de la Institució renovada de Barcelona, el catedràtic de grec, Antoni Bergnes de las Casas (1800-1879), fou un dels més destacats. Afrancesat, liberal, exiliat semi-voluntari a Anglaterra durant la Dècada Ominosa, dugué a terme una obra de culturització il·lustrada i progressista veritablement immensa, a través de les seves múltiples revistes i empreses editorials, que li acabaren conferint una bella aurèola de sant laic —i li provocaren la ruïna econòmica. En la darrera etapa cerverina, el grec havia desaparegut gairebé de la Institució universitària; Bergnes l'hagué d'aprendre pels seus propis mitjans³⁴. Un tal Demetri Carolos, un comerciant quiota establert a Barcelona, li ensenyà el grec modern, i ell tot sol féu el salt a la llengua clàssica, amb l'ajut d'algunes gramàtiques alemanyes i franceses. Fou la primera vegada, en els temps moderns, que el grec recomençava com qui diu des de zero a Barcelona³⁵.

31. La lectura de la introducció a l'edició definitiva de les seves versions d'Homer (SEGALÀ 1927: xiii-lxxvi) encara resulta instructiva; també ho és, i molt, la cèlebre lliçó inaugural sobre «El Renacimiento Hel·lènic a Catalunya» (1916 = 2001).

32. Cfr., *ex. gr.*, PESET & PESET 1974: 397-427.

33. Bon resum de tots aquests tripijocs a SOLDEVILA 1938. *Vide* també OLIVES 1947: 22ss. i PALOMEQUE TORRES 1974 i 1979.

34. Cfr. HERNANDO 1975:37-51; SOLSONA-CLIMENT & BOLEDA-ISARRE 1978. Sobre la llarga agonia de Cervera, *vide* SOLDEVILA 1938: 114-116, 133-141, 159-161, 190-192.

35. L'estudi fonamental sobre Bergnes és el de Santiago OLIVES 1947, un treball modèlic, del qual la bibliografia posterior depèn, en gran mesura. *Vide* també SEGALÀ ESTALELLA 2001 [1916]: 27-36; CLUA SERENA 1995; MUT TERRÉS-COMALÓ 2001: 16; PÒRTULAS 2004: 11-25; HUALDE PASCUAL 2006: 237-248. Com a hel·lenista, Bergnes produí dues *Gramàtiques* i

Esmerçaré la darrera part del meu treball a presentar i analitzar, d'una manera forçosament sumària, determinades manifestacions i comentaris sobre la famosa «Qüestió» entorn d'Homer, deguts a la ploma de Bergnes de las Casas i d'algun altre contemporani seu, com ara Jacint Díaz i Sicart. Convé contextualitzar-ho tot en l'àmbit general de l'hel·lenisme espanyol vuitcentista, en el si del qual Bergnes o Díaz i Sicart no manifesten amb prou feines cap tret diferencial significatiu³⁶. Per a l'hel·lenista, aquesta tasca no resulta pas gaire reconfortant. Arreu de la Península, el noble desig «d'estar informats i al dia» (per fer servir una frase banal i simplificadora) d'aquells venerables professors col·lisionava amb les precarietats de llur informació —unes precarietats tan greus que, en definitiva, no els deixaven entendre amb un mínim de rigor allò que s'estava debatent *de debò* en les universitats europees. De la Qüestió Homèrica, només en retenen l'esclòfia. Es deturen en la temptativa de posar en dubte l'existència històrica del pare Homer; i la consideren, seguint una estranya pulsio, com una temptativa iconoclasta, fins i tot blasfema, en un cert sentit. Allunyats com estan de l'accés directe a la producció científica del moment, incapaços d'entendre la grandesa —i també, *a fortiori*, les limitacions— d'aquella enorme temptativa de mobilitzar una gran massa d'informacions filològiques, històriques, arqueològiques, al servei de la construcció d'una veritat que ja no sigui estrictament 'estètica', sinó que sigui, a més a més, una veritat *positiva*, no poden capir gaire res.

Comencem per Antoni Bergnes. Si deixem de banda les seves molt meritòries *Gramàtiques* i *Crestomaties*, l'única producció pròpiament *científica* que donà a la llum foren algunes escadusseres comunicacions a auditoris acadèmics, o semi-acadèmics, com ara la Reial Acadèmia de Bones Lletres, la Junta de la Il·lustre Cambra de Comerç, o el Claustre universitari, en les sessions protocol·làries de la inauguració del curs³⁷. Tanmateix, Bergnes s'ocupà manta vegada de temes de la seva especialitat —d'Homer o dels tràgics, per exemple— en una sèrie de revistes i de *magazines* de caràcter divulgatiu que ell mateix editava i/o dirigia, o amb els quals col·laborava de manera regular, i sovint anònima. Això darrer planteja, és clar, problemes d'atribució; per altra banda, el buidatge sistemàtic d'aquestes publicacions (*El Vapor*, *La Abeja*, *El Museo de Familias*, *Album Pintoresco Universal...*), a la recerca de

dues *Crestomaties* (lliurement inspirades en models sobretot alemanys i francesos) que senyorejaren sense discussió el panorama docent durant molts anys.

36. La meua tasca ha resultat simplificada per l'existència de dos treballs de MARTÍNEZ GARCÍA (2005a: 161-180; 2005b: 247-266), sobre les traduccions d'Homer i sobre la Qüestió Homèrica en el XIX peninsular, respectivament. Pel que fa a manuals, plans d'estudis i altres temes pròpiament acadèmics, *vide infra*, pp. 44-49. *Vide* també GONZÁLEZ DELGADO 2005: 361-383 i, en general, tot el volum editat per GARCÍA JURADO (2005).
37. El més significatiu d'aquests textos és el que ha estat reimprès en facsímil per la Universitat mateixa, en la col·lecció «Discursos Inaugurals», sota el títol (afegit, però prou escaient) de *Recuerdos de Grecia como cuna de la cultura*. Hom pot trobar a CLUA SERENA 1995: 53-114 alguns assaigs més, breus però interessants, que versen sobre temes tan típics de l'època (i de l'autor) com els avantatges de l'educació, la història de l'alfabet grec, o les presumpcions arrels germàniques d'una sèrie de mots catalans.

textos originals de Bergnes, no ha estat pas portat a terme, encara. En el seu moment, Santiago Olives va assajar una sèrie d'atribucions, pràcticament segures, o com a mínim, molt versemblants³⁸. I en un article molt recent, a propòsit de Bergnes com a crític literari «*entre el helenismo y el romanticismo*», Hualde (2006: 237-248) ha assajat una anàlisi d'alguns d'aquests materials; també en cita alguns extrets. No havent fet personalment cap tasca de recerca en hemeroteca, em limito a manllevar del treball de Pilar Hualde els passatges que cito a continuació. Les citacions procedeixen d'un article intítulat «Homero», que veié la llum en el primer volum (1840) de l'*Album Pintoresco Universal*. Tot i no anar firmat, hom pot admetre sense vacil·lacions que aquest text procedeix de la ploma d'Antoni Bergnes; i deu tractar-se, certament, del text més extens que va consagrar mai al Príncep dels poetes grecs³⁹:

... Quanto más se leen más se admiran estas dos inmortales producciones de la imaginación [*scil. la Ilíada i l'Odissea*]; menos se concibe cómo por el amor á la paradoja y a la ambición de decir cosas nuevas, con riesgo de comprometer su talento, su buen gusto y sus conocimientos, hayan podido dejarse alucinar unos sabios tan distinguidos, hasta avanzar, hasta pretender probar que uno solo y mismo genio no había podido concebir estas grandes y bellísimas obras; siendo así que el arte infinito que las enlaza y que coordina tan admirablemente sus innumerables partes, es quizás lo que hay de más admirable y asombroso en la *Ilíada* y la *Odisea*...

... Wolfio, a quien se debe sin disputa la mejor edición de Homero entre tantas como se han hecho, se esfuerza en probar en sus prolegómenos, que el autor de la *Ilíada* y la *Odisea* es un ser imaginario, y no ve en Homero más que un rapsodista por excelencia, que ha puesto los cimientos de una pirámide que sus sucesores han erigido lentamente de siglo en siglo hasta el último sillar...

... De este modo el hermoso monumento erigido á la gloria de Homero por uno de los más famosos helenistas del siglo, llegó a ser la base de un sistema que propendía nada menos que á defraudar a Homero de la antigua admiración de que es objeto tantos siglos hace...

Hom observarà que Bergnes no explica pas per quins motius hom ha dubtat de l'autoria homèrica dels magnets poemes, i de la mateixa existència d'Homèr. Ni tant sols el cèlebre passatge del *Contra Apió* de Flavi Josep sobre la inexistència de l'escriptura en temps homèrics o les frases genèriques de Ciceró en el *De Oratore* a propòsit de la «Recensió pisistràtida» mereixen l'ho-

38. Cfr. espec. OLIVES 1947: 102ss. i n. 232. Suposo que tampoc no devia haver-hi gaire gent, per altra banda, que s'arrisqués a escriure sobre «Banquetes atenienses» o «De la fabricación y comercio de libros en la antigua Roma», ni que fos sota el vel de l'anonimat.

39. BERGNES 1840: 419, 421, *apud* HUALDE 2006: 241.

nor d'ésser citats —tot i que, en contextos més afortunats, podien formar part del bagatge de moltes persones cultes, per a no parlar ara dels especialistes universitaris en la matèria. Sembla del tot exclòs que Bergnes hagués tingut accés directe als cèlebres *Prolegomena* de Wolf (primera edició, 1795), per a no parlar ara de l'edició de la *Iliada* (1802), a la qual tanmateix es refereix, tal com hem vist, en termes admiratius. Bergnes, sens dubte manllevava les seves informacions a les nombroses revistes estrangeres de divulgació científica que freqüentava i, sobretot, a alguns grans escriptors, com ara el seu admirat J. W. Goethe, el qual havia manifestat una curiositat i un interès molt apassionat (però fluctuant) per les propostes wolfianes⁴⁰. Tanmateix, la qüestió de les fonts concretes no és pas el que més interessa, ara i aquí. Allò que interessa reblar és el fet que resulta molt lògic que Bergnes i els altres, coneixent només de segona mà algunes conclusions dels filòlegs 'moderns', i sense tenir una idea clara de les vies per les quals hi havien arribat, s'inclinessin a veure-hi sobretot una extravagància, una vàcua pretensió d'originalitat. El veritable desencadenant de la famosa «Qüestió» no serà res més que «el amor á la paradoja y a la ambición de decir cosas nuevas con riesgo de comprometer su talento», per part dels savis forasters. Val a dir que el to de Bergnes pel que fa a aquests savis hiperboris (com diria Josep Carner) és encara respectuós i admiratiu; hom pot destacar-hi frases com «el hermoso monumento erigido á la gloria de Homero por uno de los más famosos helenistas del siglo», etc.. No sempre el to serà el mateix.

Una nova situació acadèmico-universitària acostumava a voler dir (a Espanya almenys) nous manuals oficials. La situació prèvia recolzava en instruments de treball com les *Crestomaties*, entre les quals la segona edició de la de Bergnes ostentava una primacia indiscutible. Alguns professors destacats publicaven una mena de *Programes de Curs*, o de *Dispenses*; així ho feren, per exemple, Alfredo Adolfo Camús (possiblement el millor classicista del segle XIX espanyol) a la Universidad Central de Madrid, o José Campillo, a la de Valladolid⁴¹. Al capdavall, s'acabaren imposant, de mica en mica, les traduccions de bons manuals estrangers. El primer traduït fou el d'Alexis Pierron; més tard, arribà l'obra famosa de Karl Otfried (o Otrido, com es deia llavors) Müller, prologada pel mateix Camús; el darrer any del segle, veié la llum la primera edició del primer manual del gran Gilbert Murray (1866–1957), traduït per Soms i Castelín. Però, des de les acaballes dels anys quaranta, havien començat a produir-se, en ràpida successió, manuals de Literatura grega de factura autòctona. Enumerem-los⁴². El de l'aragonès Braulio Foz fou publicat

40. Sobre Goethe i Friedrich August Wolf, la bibliografia és copiosa; *vide, ex. gr.*, REINHARDT 1960: 283ss. i TREVELYAN 1981 [1941]: 190, 205, 229ss., 256, 267, etc.

41. Sobre la figura de A. A. Camús (1797-1889), hom pot consultar la monografia de GARCÍA JURADO (2002), que n'estudia alhora la vida, la producció científica i el context sociocultural (el Madrid de Benito Pérez Galdós).

42. Aquests paràgrafs reprenen sobretot informacions i notícies manllevades a HUALDE & GARCÍA JURADO 2005: 67-83 i a HUALDE 2005: 109-134. *Vide* també MARTÍNEZ GARCÍA 2005b: 247-266 i HUALDE 1997: 397-416.

a Saragossa el 1849⁴³. Vingué després el de Raimundo González Andrés, un madrileny afincat durant molts anys a la Universidad de Granada (Madrid 1855); a continuació, el de Salvador Costanzo, publicat a Madrid el 1860⁴⁴. Finalment, una obra en la qual volem fixar-nos amb més deteniment: la «*Historia de la literatura griega*. Escrita por el Dr. D. J. Díaz, Pbro. Catedrático de Literatura Clásica en la Universidad de Sevilla. Barcelona: Imprenta del Diario de Barcelona, 1865». Parlant de les darreres fornades de professors i estudiants cerverins, el pare Batllori (1997: 177) apuntava que Jacint Díaz i Sicart, l'autor d'aquest manual, serví de «pont d'unió entre el decadent i somort grecisme de l'últim període de Cervera, i l'hel·lenisme universitari barceloní que farà possible el Noucentisme». De fet, Segalà i Estalella (2001 [1916]: 40) ja havia subratllat aquesta condició de Díaz i Sicart com a figura d'una transició important: «... del mismo claustro de los fundadores de nuestra Facultad de Filosofía y Letras, fué parte otro humanista procedente de la antigua Universidad de Cervera de la cual había sido alumno y profesor...». M'entretindré un instant a presentar el personatge⁴⁵.

Jacint Díaz i Sicart nasqué a Vallfogona de Riucorb el 1809; va morir a Sarrià el 1885. Fill d'un catedràtic de Medicina de la Universitat de Cervera, fou protegit pel canceller Ramon Llätzer de Dou, del qual havia d'escriure, anys més tard, durant una llarga estada a Itàlia, una biografia doblada d'apologia. Estudià gramàtica llatina i retòrica a Igualada, i filosofia i dret a Cervera, on va obtenir els títols de batxiller en Lleis (1829) i doctor en Cànon (1832). A Cervera mateix, hi fou professor entre el 1832 i el 1835. El 1847 ocupà una càtedra de Llatí a la Universitat de Barcelona, d'acord amb les previsions del Pla Pidal. Després va ésser transferit a Sevilla, també com a catedràtic de Llatí, per una ordre ministerial que reorganitzava el professorat⁴⁶. El 1867, tornà a Barcelona, per a ocupar-hi la càtedra de l'assignatura de creació recent «Història de les Literatures grega i llatina». Fou degà de la Facultat de Lletres el 1879. Clergue des de feia molt anys, poc abans de morir postulà a Montserrat. A banda de la Literatura grega que ara ens interessa, Díaz i Sicart va compondre algunes obres més, tal com detalla Segalà (2001 [1916]: 40-41), minucios sempre:

43. Braulio Foz (1791-1865) fou catedràtic de la Universitat de Saragossa durant força anys — amb intervals a l'exili francès durant els períodes més antiliberals. Fou autor d'una novel·la folklòric-picaresca d'èxit, la *Vida de Pedro Saputo* (1844). Incidentalment, va ésser mestre d'hel·lenitat de José Martí, quan l'apòstol de la independència cubana es trobava exiliat a la Península; sembla que, a classe, traduïen les *Anacreòntiques*. El culte martiní dels cubans ha magnificat molt l'episodi; *vide*, per exemple, MIRANDA CANCELA 2003: 37s.

44. Costanzo no era pas un professor universitari, sinó un italià exiliat per raons polítiques, que exercia una mena de periodisme cultural de l'època.

45. L'any 1934, el Seminari Conciliar de Barcelona li dedicà la sessió inaugural del curs, amb un discurs solemne d'E. BAYÓN (publicat a continuació), que oscil·la entre la biografia i el panegíric.

46. La vacant no fou pas coberta; el seu col·lega de Grec, Antoni Bergnes, famós per la seva devoció al treball, es feu càrrec també del perfeccionament en Llengua Llatina, fins que Díaz i Sicart tornà de Sevilla.

... Al doctor Díaz le debemos, además de algunos trabajos sobre lengua y literatura latinas, la *Memoria sobre los poetas griegos Anacreonte y Simónides*, leída en la Academia de Buenas Letras a 16 de diciembre de 1859, un *Breve tratado sobre la pronunciación griega*, en la cual se declara partidario de la moderna, una *Historia de la Filosofía griega antigua*, y su obra más importante, la *Historia de la literatura griega*, en dos volúmenes, que ha servido de texto hasta época muy reciente...

La *Historia de la literatura griega*, que Díaz i Sicart publicà el 1865, és un text derivatiu, però potser menys d'allò que hom podria pensar a primer cop d'ull. Fa una sèrie d'opcions metodològiques curioses, de vegades retardatàries, com per exemple la d'organitzar la matèria sistemàticament, per gèneres, i no pas seguint l'ordre cronològic, com ja havia esdevingut habitual aleshores. El caràcter de transició respecte del Setcents traspua també en la Bibliografia general del volum, que combina manuals 'a la moderna', com el d'Alexis Pierron i el de Braulio Foz, amb les velles *Poètiques* preceptistes de Boileau i de Martínez de la Rosa. Fins i tot cita el pare Le Bossu, un autor de l'antiga *Querelle des Anciens et des Modernes*. El deute de Díaz i Sicart respecte d'Alexis Pierron sembla especialment feixuc (com ho serà també el de Milà i Fontanals) —i no sempre per a bé⁴⁷. Comptat i debatut, no costa gaire estar d'acord amb l'ambivalent valoració final d'aquesta obra per part de Segalà (*ibidem*), bo i sospitant que, en una avinentesa menys solemne que la del Claustre aplegat per a la inauguració del curs, el seu dictamen hauria resultat més contundent:

... con todos sus defectos —pues ni es modelo de estilo, ni sigue el método más recomendable, ni la exposición y crítica que hace de las obras, con ser a veces muy originales, pueden satisfacernos— es el tratado más extenso de literatura griega que ha producido España y supone un amor a la asignatura y un altruismo en popularizarla que merecen todas las alabanzas de la posteridad.

A Homer i a la Qüestió Homèrica, Jacint Díaz els reserva força espai, una cinquantena de pàgines en total (pp. 23-83). Aquestes pàgines són, si no més originals, almenys més ponderades que no pas les del temperamental Braulio Foz, el qual acabava despatxant la Qüestió Homèrica sencera amb un «ya enfada esta disputa», enèrgic i racial⁴⁸. Jacint Díaz no deixa pas de citar la fra-

47. Entre les guerres napoleòniques i la guerra franco-prussiana, la filologia francesa manifestà sovint una pruija antigermànica, que les raons polítiques justificaven molt més que no pas les purament intel·lectuals. Això traspua en una valoració estètica de les obres mestres de l'Antiguitat, dependent encara de les *Belles Lettres* i del formalisme del segle anterior, i a voltes molt hostil a l'historicisme i al positivisme. Espanyols i catalans adoptaren de vegades aquestes actituds, probablement sense entendre'n gaire bé les premisses, ni intel·lectuals ni polítiques. Aquest deu ésser el cas de J. Díaz, fins a un cert punt almenys.

48. HUALDE 2006: 241 també menciona aquest exabrupte. És possible que esdevingués famós, perquè l'he trobat mencionat encara en algun altre indret.

se de Foz; com ell (i també com Bergnes, encara que aquest darrer, ja ho hem vist abans, emprava uns termes molt més equànimes) comença opinant que ha estat la vanitat dels savis estrangers, i les seves inveterades ganes de cercar tres peus al gat, allò que ha suscitat un gros problema allí on, en realitat, de problema, no n'hi havia hagut mai cap (Díaz 1865: 24):

¿Qué ha podido inducir á algunos á contrarestar la creencia general sobre Homero? Parece que les ha guiado un genio maléfico, el orgullo, como á los ateos que queriendo explicar á su manera la formación del universo han ido por el atajo, y han negado la existencia de Dios.

No sé pas si la condició sacerdotal de Díaz i Sicart ajuda a comprendre més bé aquesta darrera frase, o la fa encara més problemàtica. Segui com sigui, aquesta mena d'argumentació *teològica* li devia fer peça, perquè la repeteix en termes molt similars una mica més endavant. Per altra banda, no es tracta pas d'un argument original; Díaz i Sicart el manlleva a Pierron, igual que la referència a Fénelon, el qual ja l'havia articulat en el *Grand Siècle*⁴⁹:

... Fénelon estaba tan seguro de ella [*scil. de la existencia de Homero*], que con la misma creia haber encontrado un argumento irrefutable para probar la de Dios. Pues así como, decia, nadie creerá que la *Ilíada* y la *Odisea* se hayan formado casualmente, mezclándose confusamente una gran cantidad de letras del alfabeto, y ordenándose ellas mismas en magníficos versos; así es imposible que sea obra de la casualidad la portentosa máquina del universo.

A despit d'aquesta presa de posició tan dràstica, la Qüestió Homerica és explicada per Díaz i Sicart amb relativa claredat i competència. El nostre autor menciona l'*abbé* d'Aubignac, Gianbattista Vico i Friedrich August Wolf —els menciona, però, de manera molt imprecisa i sense detalls bibliogràfics de cap mena, cosa que acaba confirmant-nos en la nostra invencible sospita que en cap moment no els ha llegit, ni tan sols fullejat. Tota, o pràcticament tota, la seva erudició en aquest ram prové del famós manual d'Alexis Pierron⁵⁰. Quan Jacint Díaz (1865: 28) fa referència als que ell anomena, amb una denominació molt curiosa, «secuaces de Wolf» —és a dir, Lachmann, Dugas-Montbel, Fauriel— hom ha d'entendre que vol dir que tots ells comparten

49. *Ibidem*, p. 28. Pierron 1857: 44 dóna la referència exacta del passatge de Fénelon, cosa que no fa pas Díaz i Sicart: *De l'existence de Dieu*, partie Ire, chap. I; i continua: «Cette argumentation, au dix-septième siècle, semblait irréprochable, même a Fénelon, c'est-à-dire à un des hommes qui ont mieux connu l'antiquité [...] Mais tout a bien changé depuis...».

50. Aquest manual, al qual ja ens hem referit diverses vegades, i que encara haurem de tornar a citar, fou traduït a l'espanyol per Marcial, o Marçal, Busquets el 1861. Constitueix un patracol considerable: dos volums que sumen més de set-centes pàgines, encara consultable a la Biblioteca de Lletres de la Universitat de Barcelona, i a d'altres indrets. L'original francès no és pas un llibre del tot 'mort': hom l'ha penjat d'Internet i es pot consultar *on line* (<http://remacle.org/bloodwolf/livres/pierron.htm>).

postures analistes radicals, no pas que formessin part de cap escola com a tal. De fet, Díaz i Sicart no fa altra cosa que al·ludir a una pàgina plena de vèrbola pintoresca, on Pierron (1857: 45), un polemista brillant, dóna lliure curs a la irritació contra aquells que ells denomina, genèricament, «wolfians»⁵¹:

Aujourd'hui, surtout en France, les Wolfiens purs sont assez rares; mais il ne manque pas de personnes, même dans notre pays, qui tiennent encore pour article de foi tel ou tel des paradoxes sur lesquels repose le système. Eh! N'avons-nous pas vu le bonhomme Dugas-Montbel, un traducteur d'Homère, demander presque pardon à Dieu d'avoir pu croire d'abord qu'il y avait eu un véritable Homère? N'avons-nous pas entendu le célèbre érudit Fauriel, en pleine Sorbonne, enseigner et même exagérer le wolfianisme? Ne lisons-nous pas tous les jours, dans des *Revue*s littéraires, même dans des dissertations savantes, qu'il n'y a plus guère que les pauvres d'esprit qui se figurent qu'un certain poète, nommé Homère, ait conçu et exécuté l'*Illiade* et l'*Odyssée*?

Díaz i Sicart, certament, no coneixia cap d'aquests autors, i, per tant, devia trobar aquestes polèmiques molt inconvenients i estranyes; per tant, es limita a presentar una síntesi (en general ben feta) de les opinions de l'abrandat Pierron. Actuant d'aquesta manera, es limitava a presentar la posició d'un dels dos bàndols en disputa —i encara d'una manera no sempre il·lustrativa; perquè tant a ell, com, sobretot, als seus hipotètics lectors, els mancava qualsevol intel·ligència de l'altre bàndol. Això, segurament, no el capficava gaire; ell mateix va indicar que, si explicava tot aquest garbuix, ho feia únicament «para que no parezca que se ignora lo que se ha afirmado, negado, y dudado sobre este célebre poeta» (*ibidem*, p. 23). Per altra banda, Díaz i Sicart caracteritza, d'una manera força plausible, els aedes i els rapsodes; i presenta sumàriament, seguint sempre les petjades d'Alexis Pierron, la problemàtica entorn de la denominada «Recensió pisistràtida». També cita algunes de les autoritats antigues més importants que hi fan referència: l'*Hípias* pseudoplatònic, el *de Oratore* ciceronià, el primer llibre de Diògenes Laerci. La seva discussió menciona igualment el *Certamen d'Homer i d'Hesíode* i la *Vita homerica* del Pseudo-Herodot; i fins i tot el passatge clàssic de Claudi Elià (*Var. Hist.* XIII 14), on es

51. Claude Fauriel (1772-1844) no fou exactament un hel·lenista, sinó folklorista, romanista i gran estudiós del grec modern. Jean-Baptiste Dugas-Montbel (1776-1837) fou home de lletres i traductor dels poemes homèrics. Les seves *Observations sur l'Illiade d'Homère* (2 vols., 1829-1830), la *Histoire des poésies homériques, pour servir d'introduction aux observations sur l'Illiade et l'Odyssée* (1831) i l'assaig *De l'époque où l'écriture fut introduite dans la Grèce* (1832) contribuïren a divulgar els punts de vista de la escola 'analista'. Martínez García (2005b: 256 n. 40) el titlla de «máximo representante, entre los franceses, de la crítica analítica», i subratlla la seva influència sobre alguns traductors hispànics d'Homer, com ara A. de Gironella. Com que no he trobat cap de les seves traduccions en els catàlegs de les biblioteques d'aquí (ni cap dels seus estudis, òbviamment), sospito que la seva influència fou, en tot cas, indirecta.

parla de l'antiga divisió de la *Ilíada* en cants o rapsòdies, amb títols independents. D'aquest darrer text, excepcionalment, en dóna la referència exacta. Díaz i Sicart també discuteix (i amb una relativa minúcia) el problema de l'existència de l'escriptura en la Grècia antiquíssima. La seva argumentació és manllevada bàsicament al manual d'Alexis Pierron, ja mencionat abans; no té res a veure, òbviament, amb allò a què estem avesats nosaltres, després dels impressionants progressos de les ciències arqueològiques durant els darrers cent cinquanta anys. Cap a la meitat del Vuitcents, hom encara argumentava sovint (sobretot entre nosaltres) a partir de la versemblança i del 'sentit comú'. Díaz i Sicart es formula preguntes del tipus: si els fenicis conegueren molt aviat l'escriptura, ¿és 'lògic' que els grecs la ignoressin? Etcètera. També argumenta a partir de les tradicions sobre personatges com ara Moisès o Licurg, considerats com a totalment històrics. En alguns d'aquests terrenys, es mostra no tan sols mancat d'originalitat i derivatiu, sinó també en retard respecte la seva pròpia època⁵². Però no cal pas continuar enumerant els punts forts i els punts febles de Jacint Díaz i Sicart; fent aquests exercici, per altra banda, massa sovint correríem el risc de confondre'ls amb els punts forts i els punts febles dels seus models (d'A. Pierron en particular). Amb tot allò que hem anotat fins ara, n'hi ha ben bé prou per a reblar la impressió d'una síntesi feta d'una manera honesta, a partir dels treballs d'estudiosos d'altres països (que no sempre coneix de primera mà), contrastats, en el millor dels casos, amb el seu propi criteri. Aquest criteri no es basa en res més que en el seny, en el sentit comú i —de tant en tant, com ja va apuntar Segalà i Estalella— en la sensibilitat literària. Però no sent en cap moment ni la necessitat ni l'ambició d'aixecar-se fins a un pensament propi i original.

Paga la pena, per contrast, de fer un excurs a propòsit dels comentaris i impressions d'un estudiós de la talla de Manuel Milà i Fontanals (1818-1884) sobre la Qüestió Homèrica⁵³. En l'àmbit de l'*epos* grec, Milà disposava d'una informació i uns coneixements prou correctes, encara que no hi tingués una veritable formació especialitzada —quelcom, per altra banda, que tampoc no estava a l'abast de cap altre dels seus contemporanis peninsulars. Les lectures milanianes sobre el tema, els seus mestres i els seus punts de referència eren, si fa no fa, els mateixos que els de Díaz i Sicart i *tutti quanti*. La diferència és que Milà *sí* que havia llegit de debò, almenys en la majoria dels casos, allò que mencionava; i, sobretot, que ho havia llegit amb un rigor i un aprofitament molt superiors al de qualsevol altre. Per aquests motius, les seves preses de posició ens poden servir com a punt de contrast, a l'hora de valorar millor les limitacions i els mèrits dels seus contemporanis.

52. Alguns desenvolupaments sobre Cadmos el fenici, per exemple, o sobre Palamedes i la invenció de l'escriptura, o sobre la llegenda de Bel·lerofont, podrien servir per a documentar un estadi previ a George Grote i al seu qüestionament generalitzat de la saga heroica com a font històrica.

53. Com que el tema em sembla important i força complex, em limitaré a apuntar alguns motius rellevants per al nostre tema d'avui, reservant una discussió més detallada de les opinions de Milà i Fontanals per a alguna altra avinentesa.

En les pàgines inicials del *De la poesia heroico-popular castellana*, per exemple, Milà i Fontanals (1959: 63-64 = 1874: 14-15) escrivia el següent:

... En su *Parallèle des anciens et modernes* [1698], donde expresa que el abate d'Aubigné (*sic*)⁵⁴ había profesado igual opinión, Perrault considera a la *Iliada* y a la *Odisea* como un conjunto de breves canciones que se reunieron posteriormente («un amas de chansons cousues ensemble»). Esta teoría, mirada entonces como una paradoja ingeniosa o absurda, figuró no mucho más recientemente en la concepción profunda, aunque harto sistemática, de las edades de la historia, expuesta por el napolitano Vico en su *Scienza nuova* [1715] y con menos novedad, si bien con más comedimiento y mayor suma de erudición especial, fue sostenida a últimos del siglo pasado por Federico Augusto Wolf en sus *Prolegómenos de la Iliada*.

Ben al contrari de Díaz i Sicart, Milà i Fontanals havia llegit Vico; com a mínim, una nota en aquesta mateixa pàgina conté una citació relativament extensa de *La Scienza Nuova*. Es tracta d'un dels passatges més cèlebres de l'immortal *capolavoro* de Vico: la definició d'Homer com a «*poeta d'idea*»⁵⁵. La nota de Milà acaba amb aquests mots taxatius: «Sin más conocimiento que el del Turpín y algún poema italiano, Vico columbró la existencia de una poesía heroica en la Edad Media». En canvi, Milà no sembla pas haver llegit directament F. A. Wolf (citad en aquest mateix passatge), encara que estigui en disposició de fer-se una idea relativament adequada dels punts de vista del professor de Halle i Berlín. En una nota de la pàgina següent, Milà afegeix algunes indicacions bibliogràfiques més⁵⁶:

Véanse los extractos de los *Prolegómenos* y la aparente anterioridad de Villosion en el tomo II de A. Pierron. Wolf considera este poema como formado de varias rapsodias (pregunta al lector si la obra hubiera salido diferente, si en vez de uno hubiese habido cuatro poetas); halla más orden en la *Odisea*⁵⁷.

La descurada escriptura milaniana no facilita la intel·lecció d'aquestes frases.

54. François Hédelin (1604-1676), un contemporani i protegit de Richelieu, era *abbé* d'Aubignac, naturalment, no pas d'Aubigné. No sé pas d'on procedeix aquesta errada, si és un *lapsus* de Milà i Fontanals o es tracta d'un simple error d'impremta, no corregit, i que els revisors de l'edició de 1959, M. de Riquer i J. Molas, tampoc no esmenaren.

55. L'edició de la *Scienza Nuova* citada per Milà i Fontanals és la milanesa de 1830. Per a la filosofia de G. B. Vico, *vide* BERLIN 2000; per a l'assaig *vichià* de «rehabilitació del mite», MALI 1992: 136-209.

56. MILÀ I FONTANALS 1959: 64 n. 1 (= 1874: 15).

57. J.-B. G. d'Ansse de Villosion (1753-1805) fou el descobridor del manuscrit *Venetius A* de la *Iliada*, amb els seus valuosíssims escolis. Aquesta descoberta va fornir una base tècnica sòlida per a les posteriors troballes de Friedrich August Wolf. *Vide* SANDYS 1920: II 397-398; GRAFTON, MOST & ZETZEL *in* WOLF 1985: 7ss..

Si no les entenc malament, Milà, després de remetre a Pierron a propòsit dels punts de vista wolfians (i també pel que fa a la prioritat de Villoison sobre Wolf, en la defensa d'aquests mateixos punts de vista), afegeix que Wolf reblava les seves opinions demanant retòricament als seus lectors si, en el cas que en la composició de la *Iliada* hi haguessin intervingut quatre autors diferents, el resultat final no hauria estat gaire distint d'allò que és actualment. El passatge deixa ben clar que Milà i Fontanals derivava la seva informació sobre Wolf (i també sobre Villoison) de les obres d'Alexis Pierron, que ja hem citat tantes voltes, encara que Milà ho fes per uns camins diferents dels de Díaz i Sicart, com intentarem explicar tot seguit. Aquesta impressió (a saber, que Milà derivava els seus punts de vista, de manera principal i potser exclusiva, dels de Pierron) és la que em va colpir el primer cop que vaig llegir aquest passatge. Resulta confirmada, per bé que amb alguns matisos, per una nota bibliogràfica que apareix en la pàgina 392 dels *Principios de Literatura general y española* del mateix Milà, que fa així⁵⁸:

Como materia muy controvertida y de especial interés, nos parece oportuno decir algo de las diferentes opiniones relativas al origen de los poemas homéricos (nos valemos principalmente de algunos extractos de Wolf, O. Müller, un trabajo especial de Ch. H. Egger [*sic*, per Émile] «Critique chez les Grecs», A. Pierron «Littérature grecque»).

Una mica més endavant, Milà es refereix altra volta al «ilustre helenista O. Müller» i, de passada, sense cap mena de precisió, i de manera clarament indirecta, a [Gottfried] Hermann (1772-1848) i [Gregor Wilhelm] Nitzsch (1790-1861). Pàgines enllà, amplia una mica les seves referències⁵⁹:

... «Historia de la literatura griega y romana» de Alexis Pierron, en que hay muy poco que tildar, si bien forma parte de una biblioteca algo sospechosa.⁶⁰ – «Breve exposición histórica de la literatura griega» por González Andrés, modelo de libro de texto. No es necesario citar, por-

58. Cito aquesta obra per la «Nueva edición» de 1877. Fou l'amic Jordi Malé (Universitat de Lleida) el que em va cridar l'atenció sobre aquest passatge, que jo no havia pas remarcat. Vaig lamentar una mica el temps esmerçat reconstruint les lectures homèriques de Milà, quan ell mateix, amb encomiable honestedat científica, ja les havia deixat consignades. Potser em pot servir d'excusa el fet que tota aquesta pàgina milaniana (1877: 392-393), a despit de constituir una de les millors presentacions de la Qüestió Homèrica en el Vuitcents espanyol, no aparegui ni tan sols mencionada en el tractament més actualitzat del tema, el de MARTÍNEZ GARCÍA 2005b: 247-266.

59. *Ibidem*, p. 395. Es tracta d'una anotació sobre «algunas obras de Historia literaria», en l'apartat corresponent a la «Literatura clásica».

60. Aquest llibre fou publicat conjuntament per les llibreries Antonio San Martín (Madrid) y El Plus Ultra (Barcelona), que tenien unes tendències ideològiques poc grates, suposo, per a la carcúndia inveterada de don Manuel. El fet que el traductor fos Marcial, o Marçal, Busquets (1832-1872), un comediògraf d'èxit, i addicte a la sàtira una mica gruixuda, tampoc devia complaure Milà especialment.

que andan ya en mano de nuestros alumnos, las obras, muy instructivas, de don Jacinto Díaz. Recordaremos finalmente los Clásicos latinos y españoles de don José Luis Pons...

Aquesta pluralitat de fonts, tanmateix, resulta més aparent que no pas real. Deixem de banda les *auctoritates* estrangeres incontrovertiblement conegudes només d'una manera indirecta (Wolf, Hermann, Nitzsch); i també les obres espanyoles, totes elles de divulgació. Només resten, a banda de l'habitual Pierron, Émile Egger (1813-1885) i K. O. Müller. El primer fou un hellenista francès força prolífic. El seu *Essai sur l'histoire de la critique chez les Grecs: Introduction à l'étude de la littérature grecque*, publicat per primera volta el 1849, més que no pas discutir les polèmiques entre wolfians i anti-wolfians (a les quals, emperò, no deixa d'al·ludir)⁶¹, analitza els punts de vista dels mateixos grecs antics sobre el seu Poeta. Conté bones pàgines sobre els antics rapsodes i l'Atenes pisistràtida. La seva escriptura elegant, un cert esteticisme de bona llei i, sobretot, l'extensa discussió de la *Poètica* d'Aristòtil podien complaure Milà i Fontanals; però no li servien gaire per a endinsar-se en polèmiques complicades. Pel que fa a Karl Otfried Müller (1797-1840), aquell extraordinari arquetip del filòleg romàntic, la seva *Història de la Literatura grega*, traduïda per R. de Hinojosa (Madrid 1889, amb pròleg de A. A. Camús) degué constituir un relleu natural, suposo, per a la *Literatura* de Pierron, que M. Busquets havia traduït el 1861⁶². Müller, tanmateix, representa una certa reacció de fatiga respecte a la temàtica wolfiana. No deixa de subratllar les cèlebres 'contradiccions' homèriques, i reprèn alguns temes de F. A. Wolf, com ara la inexistència de l'alfabet o la importància de les recitacions rapsòdiques a les Panatenees, en temps de Pisístrat (cfr. Müller 1865 [1889]: 123-126); però, en general, els seus arguments discorren per uns altres viarany. Müller malda, en particular, per revaloritzar les tradicions llegendàries entorn d'Homer, tal com era esperable d'un dels primers grans especialistes en mitologia grega —i d'un estudiós, també, amarat dels ideals romàntics, tant en la seva obra científica com en la seva mateixa mort. Hom el podria considerar també com un precursor de les teories sobre un *Homer oral*. Però Milà i Fontanals no podia pas trobar en la seva *Història de la Literatura grega* gaires arguments a favor (o en contra) de les teories de F. A.

61. Cfr. EGGER 1887: 9-18. El llibre d'Egger sembla haver tingut una certa fortuna entre nosaltres. Hom en troba un exemplar de la primera edició (Auguste Durand, Paris 1849) a la biblioteca del Seminari diocesà; a la biblioteca de Lletres de la UB n'hi ha un exemplar de la tercera edició, pòstuma (1887), que es el que he fet servir.

62. L'edició original de l'obra de K.O. Müller fou important a l'hora de consolidar i donar una nova dimensió a la *Història* de la Literatura, enfront de la perspectiva normativista de les antiquades *Preceptives*, hereves del Setcents. Comissionada per la London Society for the Diffusion of Useful Knowledge, l'èxit d'aquesta *Literatura* fou paneuropeu. A banda de les edicions anglesa, alemanya i, força més tard, espanyola, n'hi hagué una traducció francesa (Auguste Durand, Paris 1865). El curador, K. Hillebrand, va avantposar-li un estudi preliminar (MÜLLER 1865: xxix-ccclxxx) particularment interessant i significatiu.

Wolf; no els hi podia trobar, en qualsevol cas, de la mateixa manera com trobava, en l'obra d'Alexis Pierron, una polèmica abrindadament 'antianalítica'. Tot plegat ens força a tornar al rol fonamental d'Alexis Pierron com a torsimany de la Qüestió Homèrica entre nosaltres, també pel que fa al cas de Manuel Milà i Fontanals. Milà podia contrastar les opinions de Pierron, almenys fins a un cert punt, amb les d'altres autoritats (Vico, K. O. Müller, E. Egger) —deixant de banda els seus coneixements excepcionals, aquests sí que de primeríssima mà, a propòsit de les recerques sobre les diferents èpiques romàniques. A més a més, encara que, com a hel·lenista, no fos particularment competent, Milà devia consultar, si no vaig molt errat, *una altra obra* de Pierron, a banda del famós manual. D'aquest —tal com explica Jorba— en podia la majoria de les informacions sobre literatura grega que li calien, per als cursos de literatura general⁶³. Però també hi ha una gran edició de de la *Iliada* per Alexis Pierron, en dos poderosos volums (Hachette, Paris 1869)⁶⁴. És a aquesta obra, *no pas* al manual, que Milà i Fontanals fa referència, amb tota la seva descurança habitual a l'hora de citar (una descurança ben típica de l'època), en aquell passatge del *De la poesia heroico-popular castellana* que hem citat abans: «Véanse los extractos de los *Prolegómenos* y la aparente anterioridad de Villosion en el tomo II de A. Pierron»⁶⁵. El manual té, certament, dos volums, però en el segon no hi ha res de tot això. En canvi, l'edició de la *Iliada* contenia (ultra un text molt copiosament anotat, per bé que sense aparat crític) una sèrie d'apèndixs, precisament en el segon volum, amb una gran quantitat de subsidis que havien d'ésser molt útils per a entendre i explicar Homer en una Universitat perifèrica i sense una biblioteca al dia, com ho era evidentment la de Barcelona. Entre aquests apèndixs hi havia, per exemple, uns extrets dels *Prolegomena* de Villosion⁶⁶; un excurs sobre l'activitat ecclòtica d'Aristarc, amb elucidació dels signes crítics emprats a la Biblioteca d'Alexandria; un resum-traducció dels *Prolegomena* de Wolf (1795); un *précis* de les opinions que mantingueren sobre la gènesi dels poemes homèrics K. O. Müller, George Grote, Émile Burnouf i d'altres⁶⁷; i encara algunes coses més. A propòsit, concretament, dels *Prolegomena* de Wolf, A. Pierron precisa⁶⁸:

«Les *Prolegomènes* de Wolf sont un livre célèbre, mais non pas un livre connu. Ce livre est dans peu de bibliothèques; presque tous ceux qui le citent copient des citations [...] Nous avons cru faire chose utile en

63. Cfr. les referències al *Manual* d'A. Pierron a JORBA 1984: 270, 281, 371; 1989: 157, 229.

64. Per a una valoració molt interessant de l'edició iliàdica de Pierron, a càrrec d'un dels màxims homeristes actuals, cfr. NAGY 2004: 14-15, 42.

65. MILÀ I FONTANALS 1959: 64 n. 1 (= 1874: 15). *Vide supra*, pp. 44, 46-7, (in. 49, 50), 48-9, etc.

66. Publicats el 1788. La selecció dels *Prolegomena* de Villosion ocupa les pp. 499-521 del volum, i van seguides d'una carta que C.G. Heyne, l'insigne homerista de Göttingen, mestre de Wolf, adreça a Villosion el 1799.

67. De Müller, PIERRON (1869: 596-600) recopia les pàgines 92-99 i 123-126 de la *Història de la Literatura grega*, en la traducció francesa de M.K. Hillebrand.

68. PIERRON 1869: 543. Aquesta selecció dels *Prolegomena* wolfians ocupa l'Appendice IV de l'edició iliàdica de Pierron (pp. 543-578).

donnant une analyse de ce livre [...] et en transcrivant textuellement tous les passages remarquables...».

No cal subratllar fins a quin punt aquestes frases sobre les dificultats de consultar directament els *Prolegomena*, escrites a Paris, s'aplicaven a les condicions bibliogràfiques i de treball de la Universitat de Barcelona en el Vuit-cents. L'exemplar més antic (car a la Biblioteca Universitària n'hi ha uns quants) de la *Iliada* d'A. Pierron (1869) porta l'*ex libris* ovalat del doctor Josep Balari i Jovany (1844-1904)⁶⁹. Com en tantes altres qüestions, fou probablement Balari qui començà realment a posar el rellotge a l'hora. Ell i Milà es conegueren bé; no sé si un hom pot deduir que s'intercanviaven lectures i informacions homèriques. Sigui com sigui, els diferents exemplars existents de l'edició de les obres de Pierron documenten bé el fet que, entre 1869 i les acaballes del segle —l'època prèvia a Lluís Segalà i Estalella, podríem dir— gairebé tot allò que els universitaris barcelonins (i les escasses persones que s'interessaven aleshores per aquestes qüestions) sabien sobre Homer i els seus poemes derivava bàsicament dels llibres d'Alexis (o don Alejo, com se solia dir llavors) Pierron. Enmig d'aquestes severes precarietats, don Manuel Milà i Fontanals sabé fer-se, a propòsit d'una qüestió important, un parer prou articulat i ric, mentre que els altres tendien a limitar-se a un saber consuetudinari, de segona mà i cada volta més adotzenat.

Però ja sembla hora, certament, de posar punt final a aquestes observacions, que han seguit un camí sens dubte massa giragonsant, i que, almenys a mi, em deixen un gust agredolç. Ens proposàvem, al començar, de resseguir alguns moments històrics clau (o, com a mínim, molt significatius) del conreu de la Filologia clàssica, concretament dels estudis homèrics, a casa nostra. El quadre que s'ha anat dibuixant davant els nostres ulls colpeix pels seus intensos i virolats contrastos —potser també per una mena de subterrània continuïtat. Les virtualitats (encara potents, però ja amenaçades) del Cinc-cents, quan Pere Joan Nunyes s'arriscava a intervenir en el mercat europeu de les edicions humanístiques amb propostes tan vàlides com una *Vita* aristotèlica, l'*Ègloga* d'un gramàtic d'època imperial, o les anotacions a la *Crestomatia* de Procle; la plàcida rutina, una mica ensopida, d'una comparació acadèmica entre Homer i Virgili, esdevinguts figures de repertori; l'esforç obstinat de Bergnes de las Casas, Milà, Balari, enmig d'una Universitat caòtica, per escoltar les veus de la nova Filologia que es feia a fora, i reconquerir un Homer a l'alçada dels temps nous —¿no dibuixa, tot plegat, una paràbola dotada de coherència i de sentit? Fa de mal dir. Seria bonic pensar que en el rerefons de tot plegat hi traspua el desig i l'enyor de la gran cultura europea, concebuda com una Pàtria humanista.

69. *Ex libris Josephi Balari et Jovany, huius Academiae magistri. Aemilia soror munifice donavit.* A la Biblioteca, en efecte, hi ha diversos exemplars, a voltes desparionats, de les edicions homèriques de Pierron. Es tracta de reedicions posteriors (1883, 1884, 1887, 1888), més o menys corregides i ampliades.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCINA, J. F. 1998. «Los inicios del ramismo en España», in J. PÉREZ DURÀ; J. M. ESTELLÉS (eds.), *Los humanistas valencianos y sus relaciones con Europa: de Vives a Mayans*. Ajuntament de València: 117-136.
- ALCINA, J. F. 2002. «La dispersión de los libros y monetario de Antonio Agustín (1586-1594)», in J. M. MESTRE MAESTRE et al. (eds.), *Humanismo y Pervivencia del Mundo Clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*. Alcañiz; Madrid: Instituto de Estudios Humanísticos: 331-358.
- BARBEITO DÍEZ, P. 1998. «Pedro Juan Núñez, editor de Frínico», in L. GIL et al. (eds.) *Corolla Complutensis in memoriam Josephi S. Lasso de la Vega contexta*. Madrid: Editorial Complutense: 665-662.
- BARBEITO DÍEZ, P. 2000. *Pedro Juan Núñez, Humanista valenciano*, València: Generalitat Valenciana.
- BASSOLS DE CLIMENT, M. 1953. «La Real Academia de Buenas Letras de Barcelona y los estudios clásicos», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* XXV: 455-464.
- BATLLORI, M. 1997. «La Universitat de Cervera (1717-1842)», in *Obra Completa* IX. *La Il·lustració*. València: Tres i Quatre: 167-209.
- BAYÓN, E. 1934. *Un humanista catalán: Jacinto Díaz y Sicart, Pbro.* Discurso leído en la solemne apertura del curso académico 1934-1935 en el Seminario Conciliar de Barcelona. Barcelona: Seminari Conciliar.
- BERGNES DE LAS CASAS, A. 1851. [*Recuerdos de Grecia como cuna de la cultura*]. Discurso Inaugural leído en la solemne apertura del Curso Académico de 1851-1852. Barcelona: Imprenta de Tomás Gorchs [Reimpr. facsímil, Universitat de Barcelona, «Discursos Inaugurals» II, 2001].
- BERLIN, I. 2000. *Vico y Herder. Dos estudios en la historia de las ideas*. Edición de H. Hardy. Traducción de C. González del Tejo. Madrid: Cátedra [Original anglès publicat el 1960].
- CAMPABADAL I BERTRAN, M. 2006. *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en el segle XVIII. L'interès per la història, la llengua i la literatura catalanes*. Barcelona: RABLB; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CAMPABADAL I BERTRAN, M. 2008. «D'èpica catalana setcentista», in E. MIRALLES; J. MALÉ (eds.), *Formes modernes de l'èpica (Del segle XVI al segle XX)*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2008: 39-74.
- CAMÓS CABECERÁN, A. 1998. «Antoni Bergnes de las Casas, difusor de la cultura científica y del transformismo lamarckista», *Lhull: Revista de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas* XLII: 633-653.
- CANFORA, L. 2001. *Il Fozio ritrovato: Juan de Mariana e André Schott*. Bari: Dedalo Libri.
- CANFORA, L. 2002. *Convertire Casaubon*. Milà: Adelphi.
- CHECA BELTRÁN, J. 2004. *Pensamiento literario del siglo XVIII español. Antología comentada*. Madrid: CSIC.
- CLOSA I FARRÉS, J. 1980. «Aportació al coneixement de l'estat dels estudis clàssics al tombant del segle XVIII: l'obra de C. Valls i Geli», *Faventia* II 1: 113-127.

- CLUA SERENA, J. A. 1995. *El Humanismo en Cataluña en el siglo XIX: A. Bergnes de las Casas (1801-1879)*. Madrid: Ediciones Clásicas.
- DÍAZ, J. 1865. *Historia de la Literatura griega*. Barcelona: Imprenta del Diario de Barcelona.
- DURAN, E.; SOLERVICENS, J. (eds.) 1996. *Renaixement a la carta*. Universitat de Barcelona; Eumo Editorial.
- DÜRING, I. 1987. *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*. Nova York: Garland [Repr. facsímil de la primera edició, Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis LXIII, 1957].
- DÜRING, I. 1990. *Aristóteles*. México: UNAM [1ª ed. alemanya, Heidelberg: Karl Winter, 1966].
- EGGER, E. 1887. *Essai sur l'histoire de la critique chez les Grecs: Introduction à l'étude de la littérature grecque*. Paris: Pedonne-Lauriel.
- ESCOBAR CHICO, A. 2002. «Nuevos datos acerca de los comentarios de Pedro Juan Núñez a la Poética aristotélica», in J. M. MESTRE MAESTRE et al. (eds.), *Humanismo y Pervivencia del Mundo Clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*. Alcañiz; Madrid: Instituto de Estudios Humanísticos: 779-788.
- FERNÁNDEZ LUZÓN, A. 2005. *La Universidad de Barcelona en el Siglo XVI*. Barcelona: Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona.
- FINSLER, G. 1912. *Homer in der Neuzeit von Dante bis Goethe. Italien, Frankreich, England, Deutschland*. Leipzig: B. G. Teubner.
- FUSTER, J. 1994. «Heretgies, revoltes i sermons», in *Obres Completes VII. Llengua, literatura, història II*. Barcelona: Edicions 62: 7-229.
- GARCÍA JURADO, F. 2002. *Alfredo Adolfo Camús (1797-1889)*. Madrid: Ediciones Clásicas.
- GARCÍA JURADO, F. (ed.) 2005. *La historia de la literatura greco-latina en el siglo XIX español: Espacio social y literario. Analecta Malacitana*. Anejos LI. Universidad de Málaga.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. 1986a. «Sobre la introducción del helenismo en la Universidad de Valencia durante la primera mitad del Quinientos», *Actes du 1er Colloque sur le Pays Valencien à l'époque moderne*. Pau: 363-397.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. 1986b. «Pedro Juan Núñez y la enseñanza del griego en la Universidad de Valencia», *Contrastes II*: 39-55.
- GIL FERNÁNDEZ, L. 1997. *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*. Segunda edición. Madrid: Tecnos [1ª edició, 1981].
- GIL FERNÁNDEZ, L. 2003a. *Formas y tendencias del humanismo valenciano quinientista*. Alcañiz; Madrid: Palmyrenus. Instituto de Estudios Humanísticos.
- GIL FERNÁNDEZ, L. 2003b. «Luces y sombras del Humanismo español del siglo XVI», in C. CODOÑER et al. (eds.), *El Brocense y las humanidades en el siglo XVI*. Ediciones Universidad de Salamanca: 9-29.
- GIRONELLA Y AIGUALS, A. DE (trad.) 1851. *La Odisea de Homero*. Barcelona: Imprenta y Librería Politécnica de Tomas Gorchs.
- GONZÁLEZ DELGADO, R. 2005. «Nacionalismo y regionalismo en la considera-

- ción de la literatura grecolatina durante el siglo XIX», in GARCÍA JURADO 2005: 361-383.
- GROTE, G. 1888. *A History of Greece from the Earliest Period to the Close of Generation Contemporary with Alexander the Great*. A New Edition in Ten Vols. Londres [Reimpressió, Nova York: AMS Press, 1971. 1ª edició, 1846-1856].
- HERNANDO, C. 1975. *Helenismo e Ilustración. El griego en el siglo XVIII español*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- HUALDE PASCUAL, P. 1997. «Documentos para la historia de la Filología griega en la España del siglo XIX: la censura de gramáticas y traducciones del griego y la Real Academia Greco-Latina (1830-1833)», *Epos* XIII: 397-416.
- HUALDE PASCUAL, P. 2005. «Panorama de los manuales de literatura griega (1849-1868)», in GARCÍA JURADO 2005: 109-134.
- HUALDE PASCUAL, P. 2006. «Bergnes de las Casas, crítico literario: entre el helenismo y el romanticismo», in M. CANTOS CASENAVE (ed.), *Redes y espacios de opinión pública. De la Ilustración al Romanticismo. Cádiz, América y Europa ante la Modernidad*. Universidad de Cádiz: 237-248.
- HUALDE PASCUAL, P.; GARCÍA JURADO 2005. «El nacimiento de una asignatura. Legislación, manuales y programas de curso», in GARCÍA JURADO 2005: 67-83.
- INCLAN, L. 1990-1991. «Cir Valls i Geli, un llatí nista gironí del segle XVIII», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXI: 199-204.
- JORBA, M. 1984. *Manuel Milà i Fontanals en la seva època*. Barcelona: Curial.
- JORBA, M. 1989. *L'obra crítica i erudita de Manuel Milà i Fontanals*. Barcelona: Curial; Abadía de Montserrat.
- LAFAYE, J. 2005. *Por amor al griego. La nación europea, señorío humanista (siglos XIV-XVII)*. México: Fondo de Cultura Económica.
- LECOQ, A.-M. (ed.) 2001. *La Querelle des Anciens et des Modernes. XVIIe-XVIIIe siècles*. Precedé d'un essai de M. Fumaroli; suivi d'un post-face de J.-R. Armogathe. Paris: Gallimard.
- LÓPEZ RUEDA, J. 1973. *Helenistas españoles del siglo XVI*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- MALÉ, J.; CABRÉ, R.; JUFRESA, M. (eds.) 2004. *Del Romanticisme al Noucentisme. Els grans mestres de la Filologia catalana i la Filologia clàssica a la Universitat de Barcelona*. Universitat de Barcelona; Aula Carles Riba.
- MALI, J. 1992. *The Rehabilitation of Myth. Vico's New Science*. Cambridge University Press.
- MARTÍNEZ GARCÍA, O. 2005a. «La épica griega: Traducciones de Homero», in GARCÍA JURADO 2005: 161-180.
- MARTÍNEZ GARCÍA, O. 2005b. «La cuestión homérica en el siglo XIX español», in GARCÍA JURADO 2005: 247-266.
- MILÀ Y FONTANALS, M. 1877. *Principios de literatura general y española*. Nueva edición. Barcelona: Imprenta Barcelonesa.
- MILÀ Y FONTANALS, M. 1959. *De la poesía heroico-popular castellana*. Edición

- preparada por M. de Riquer; J. Molas. Barcelona: CSIC [Edició original, Barcelona: C. Verdaguer & Compañía, 1874].
- MIRANDA CANCELA, E. 2003. *La tradición belénica en Cuba*. La Habana: Editorial Arte & Literatura.
- MÜLLER, K. O. 1865. *Histoire de la Littérature grecque jusqu'à Alexandre le Grand*. Traduite, annotée et précédée d'une «Étude sur Otfried Müller et sur l'École historique de la Philologie allemande» par K. Hillebrand. Paris: Auguste Durand.
- MÜLLER, K. O. 1889. *Historia de la literatura griega hasta la época de Alejandro*. Anotada y continuada por Emilio HEITZ. Traducida de la cuarta edición alemana por Ricardo de Hinojosa con un prólogo de Alfredo Adolfo Camus. Madrid: Ricardo Fé.
- MURRAY, G. 1899. *Historia de la literatura clásica griega*. Traducida por E. Soms y Casteln. Madrid: La España Moderna.
- MURRAY, G.; BOWRA, C. M. et al. (eds.) 1930. *The Oxford Book of Greek Verse*. Oxford: Clarendon Press.
- MUT TERRÉS-COMALÓ, C. 2001. «Antoni Bergnes de las Casas», *L'Eco de Sitges*, 26 de maig: 16.
- NAGY, G. 2004. *Homer's Text and Language*. Urbana; Chicago: University of Illinois Press.
- NUNYES, P. J. 1594. *Vita Aristotelis ex veteri translatione*. Cum eiusdem P. I. Nunnesij notis. Barcinone. Ex Typographia Sebastiani a Cormellas.
- NUNYES, P. J. (ed.) 1601. *PHRYNICI epitomae dictionum atticarum libri iii sive Ecloga*. A Petr. Io. Nunnesio Valentino integritati restituta, Latine conversa. Eiusdemq; & Davidis Hoeschelii Aug. Notis, in quis & aliorum auctorum loca partim emendantur, partim illustrantur, aucta. Augustae Vindelicorum [= Augsburg], typis Michaëlis Mangeri.
- OLIVES CANALS, S. 1947. *Bergnes de las Casas, Helenista y editor*. Barcelona: Escuela de Filología del CSIC.
- PALOMEQUE TORRES, A. 1974. *Los Estudios universitarios en Cataluña bajo la reacción absolutista y el triunfo liberal*. Edicions de la Universitat de Barcelona.
- PALOMEQUE TORRES, A. 1979. *La Universidad de Barcelona desde el Plan Pidal a la Ley Moyano*. Edicions de la Universitat de Barcelona.
- PESET, M.; PESET, J. L. 1974. *La Universidad española (siglos XVIII y XIX). Despotismo Ilustrado y Revolución liberal*. Madrid: Taurus.
- PIERCE, F. 1968. *La poesía épica española del Siglo de Oro*. Trad. espanyola J. C. C. de Bethencourt. Madrid: Gredos.
- PIERRON, A. 1857. *Histoire de la littérature grecque*. Deuxième édition, revue, corrigée et augmentée. Paris: Hachette.
- PIERRON, A. 1861. *Historia de la literatura griega*. Traducida de la segunda edición, revisada, corregida y aumentada por M. Busquets. Madrid; Barcelona: Antonio San Martín; El Plus Ultra.
- PIERRON, A. (ed.) 1869. *L'Iliade d'Homère*. Texte grec revu et corrigé d'après la recension d'Aristarque, précédé d'une Introduction et suivi des *Pro-*

- légomènes* de Villosion, des *Prolegomènes* et des *Préfaces* de Wolf, etc. Paris: Hachette.
- PÒRTULAS, J. 2004. «Antoni Bergnes de las Casas, hel·lenista il·lustrat i liberal», in MALÉ; CABRÉ; JUFRESA 2004: 11-25.
- REINHARDT, K. 1960. *Tradition und Geist*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- REINHARDT, K. 1997. «The Judgement of Paris», in G.M. WRIGHT; P.V. JONES (eds.), *Homer: German Scholarship in Translation*. Oxford: Clarendon Press, 1997: 170-191 [1ª ed. alemanya en volum a REINHARDT 1960: 16-36].
- RIQUER, M. DE 1985. «Milà i Fontanals, romanista», in *Celebració del centenari de Manuel Milà i Fontanals (1818-1884). Acte inaugural del curs 1985-1986*. Universitat de Barcelona.
- SANDYS J. E. 1920. *A History of Classical Scholarship*. Cambridge University Press [Reproducció fototípica, Mansfield Centre, CT: Martino Publishing, 2003].
- SCHOTT, A. (ed.) 1590. ΧΡΕΣΤΟΜΑΘΙΑΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΕΚΛΟΓΑΙ (...) Ab A. Schotto nunc primum edita et latinitate donata; additis eiusdem & Petri Ioannis Nunnesii Valentini Scholiis. Francfort, apud hæredes A. Wechel.
- SCHOTT, A. (ed.) 1615. ΕΚ ΤΗΣ ΠΡΟΚΛΟΥ And. Schotii S. I. *Observationum Humanarum libri v. PROCLI Chrestomatia Poetica*. Interprete & Scholiaste Andrea Schotto Antuerp. Accessere et Notae Pet. Ioa. Nunnesii Valentini (...) Hanoviae [= Hanau], Typis Wechelianiis, apud hæredes Johannis Aubrii.
- SEGALÀ I ESTALELLA, L. 1916. *El Renacimiento Helénico en Cataluña*. Discurso Inaugural leído en la solemne apertura del Curso Académico de 1916 a 1917. Barcelona: Tipografía La Académica [Reimpr. facsímil, Universitat de Barcelona, «Discursos Inaugurals» XVIII, 2001].
- SEGALÀ I ESTALELLA, L. 1927. *Obras Completas de Homero*. Versión directa y literal del griego. Barcelona: Montaner y Simón.
- SEVERYNS, A. 1938. *Recherches sur la Chrestomathie de Proclus I-II. Le Codex 239 de Photius*. Liège: Faculté de Philosophie et Lettres; Droz.
- SEVERYNS, A. 1953. *Recherches sur la Chrestomathie de Proclus III-IV. La vita Homeri et les sommaires du cycle*. Liège: Faculté de Philosophie et Lettres; Les Belles Lettres.
- SOLDEVILA, F. 1938. *Barcelona sense Universitat i la Restauració de la Universitat de Barcelona (1714-1837). Contribució al Centenari*. Universitat de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres i Pedagogia.
- SOLSONA CLIMENT, F.; BOLEDA ISARRE, P. 1978. *El Archivo de la Universidad de Cervera. El fondo Bibliográfico greco-latino de la Universidad de Cervera*. Cervera: Instituto de Estudios Ilerdenses; Cátedra 'Samuel Gili i Gaya'.
- DE LA TORRE Y DEL CERRO, A. 1971. *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona. I. Preliminares (1289-1451)*. Introducción, notas y comentarios por J. Rubió i Balaguer. Universidad de Barcelona.

- TREVELYAN, H. 1941. *Goethe and the Greeks*. Cambridge University Press [Cito per la reimpressió de 1981, amb «Foreword» de H. Lloyd-Jones)].
- WILLCOCK, M. M. (ed.) 1978-1984. *The Iliad of Homer* (2 vols.). Londres: Macmillan.
- WOLF, Fr. A. 1884 [1795]. *Prolegomena ad Homerum sive de Operum Homericorum prisca et genuina forma variisque mutationibus et probabili ratione emendandi*. Curavit R. Peppmüller. Adiectae sunt Epistolae Wolfii ad Heynium scriptae. Halle: Libraria Orphanotrophaei [Reproducció fototípica, Hildesheim-Nova York: G. Olms Verlag, 1963].
- WOLF, Fr. A. 1985. *Prolegomena to Homer*. Translated with Introduction and Notes by A. GRAFTON; G. W. MOST; J.E.G. ZETZEL. Princeton University Press.